

Fiscaeconomia

E-ISSN: 2564-7504

Cumhuriyetin 100. Yılında
Türkiye Ekonomisi Özel Sayısı

2023, 7, Özel Sayı, 36-64

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsecon>

Submitted/Geliş: 26.05.2023

Accepted/Kabul: 06.08.2023

Doi: 10.25295/fsecon.1303077

Research Article/Araştırma Makalesi

Türkiye’de Sanayileşmenin Yüz Yılı: Süreklilik ve Dönüşümleri Aramak

A Century of Industrialization in Turkey: Searching for Continuity and Transformations

Özge ERDÖLEK KOZAL¹, Funda BARBAROS²

Öz

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından tüm dünyada iktisadi olduğu kadar toplumsal amaçlardan biri olarak tanımlanan sanayileşmenin, kalkınma için bir ön koşul olup olmadığı konusu bugün hala önemli tartışma alanlarından biridir. Sanayileşme tartışmaları da dönemin ana akım önermelerine uygun olarak yükselmekte veya düşmektedir. Finans kapitale dayalı birikim olanaklarının hızla genişlediği küreselleşme çağı olarak nitelendirilen son 40 yılda, Türkiye’de sanayileşme hala söylem düzeyinde bir amaç olarak korunsun da sanayileşme politikalarının kendini tekrar ettiği görülmektedir. Bu çerçevede bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’de son yüz yılda sanayileşme kavrayışlarında ve çabalarındaki süreklilik ve dönüşümleri ortaya koymaktır. Çalışmada, öncelikle sanayileşmenin kavramsal ve tarihsel arka planı ele alınmış, ardından ele alınan dönemde Türkiye’de sanayileşme algısındaki ve çabalarındaki süreklilik ve dönüşümler, sanayileşme politikalarındaki değişim çerçevesinde korumacı dönem (1920-1980) ve Neo-liberal dönem (1980-2022) olmak üzere iki alt dönemde incelenmiştir. Ele alınan dönemlerde sanayileşme, hedefler ve politikalar açısından değerlendirilmiş, uluslararası iklim krizi gündeminin belirleyiciliği ve ekonomide dijitalleşme bağlamında 2030-2050 döneminde küresel sanayide değişim süreci ve Türkiye’nin 21.yüzyılda yeniden sanayileşme hedefi çerçevesinde izlemesi gereken yol haritası tartışılmıştır.

Jel Kodları: B22, O14, L52, L6

Anahtar Kelimeler: Sanayileşme, Sanayi Politikası, Türkiye, Sıfır Karbon Ekonomisi

¹ Dr. Arş. Gör., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ozge.kozal@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5542-6290

² Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, funda.barbaros@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3222-2666

Erdölek Kozal, Ö. & Barbaros, F. (2023). Türkiye’de Sanayileşmenin Yüz Yılı: Süreklilik ve Dönüşümleri Aramak. *Fiscaeconomia*, 7(Özel Sayı), 36-64. Doi: 10.25295/fsecon.1303077

Abstract

The question of whether industrialization, defined as one of the economic as well as social objectives worldwide after World War II, is a prerequisite for development remains one of the significant areas of debate today. Discussions on industrialization also fluctuate in line with the mainstream propositions of the era. In the past 40 years, known as the era of globalization, where accumulation opportunities based on financial capital have rapidly expanded, industrialization in Turkey is still maintained as a goal at the discourse level. However, it is observed that industrialization policies tend to repeat themselves. Within this context, the main objective of this study is to reveal the continuity and transformations in the conceptions and efforts of industrialization in Turkey over the last century. The study first addresses the conceptual and historical background of industrialization, followed by an examination of the continuity and transformations in the perception and efforts of industrialization in Turkey during the specific period. This analysis is carried out within the framework of two sub-periods: the protectionist era (1920-1980) and the neo-liberal era (1980-2022), which highlight the changes in industrialization policies. In this study, industrialization, goals, and policies have been evaluated during specific periods, considering the prominence of the international climate crisis agenda and the process of transformation in the global industry in the context of digitalization in the economy from 2030 to 2050. Additionally, the roadmap that Turkey needs to follow within the framework of its aim to reindustrialize in the 21st century has been discussed.

Jel Codes: B22, O14, L52, L6

Keywords: *Industrialization, Industrial Policy, Turkey, Zero Carbon Economy*

1. Giriş

Modernizm³ kavramı, sosyal bilimler disiplinlerinde genellikle kapitalist üretim biçimine ve liberal demokrasiye dayalı toplumsal yapıya vurgu yapmak amacıyla kullanılmaktadır. Kavram, 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa’da hemen her alanda yaşanan değişim sürecini başlatan Aydınlanma Hareketi, Sanayi Devrimi ve ardından ulus devletlerin ortaya çıkmasından sonra neredeyse evrensel bir karakter kazanmış hem kapitalist hem de sosyalist gelişme modellerinin odağında yer almaya başlamıştır. Tarıma dayalı toplumsal yapıdan kapitalist topluma geçiş süreci, aynı zamanda geleneksel toplumdan modern topluma sıçrayışı da ifade etmektedir. Bu iki toplum yapısı arasındaki geçiş, birbirine yakın olmakla birlikte toplumlara ve dönemlere göre farklılıklar göstermektedir, ancak ortak zemin genellikle laiklik, akıl ve bilimin önderliği, kadının üretim süreçlerine aktif katılımı, ulus devlet temelli örgütlenme, bununla beraber adalet ve eğitim kurumlarının dinden bağımsızlaşması gibi seküler unsurların varlığı ile açıklanmaktadır. Coğrafi keşiflerin, Rönesans ve Reformun, modern bilim devriminin, keşiflerin ve icatların dünyayı bilim üzerinden tanımlama sürecini başlatması, nüfus artışı, ticaretin yaygınlaşması gibi bir dizi karmaşık ve karşılıklı etkileşim içinde gerçekleşen modernleşme süreci esasen günümüzde de farklı görünüşler altında halen devam etmektedir. Modernizm, toplumları, bireyleri, devletleri ve bütün bunların birbiriyle ilişki biçimlerini değiştirip dönüştürmektedir. Bireysel hak ve özgürlüklerin hukuk sistemiyle devlet tarafından güvence aldığı modern toplum yapısında; üretim biçimlerinden yasalara, sanattan teknolojiye kadar her alanda değerler sistemi önceki yapılara göre oldukça farklılaşmaktadır.

Modern toplum kavramı, her zaman teknolojik gelişme ve buna bağlı olarak sanayi devrimi sonrası ortaya çıkan toplum yapısını tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Özellikle 1850’li yıllardan itibaren giderek hızlanan teknolojik değişim (demiryolları, telgraf gibi) üretim sisteminde makineleşmeyi hızlandırmış, artan üretim olanakları ticaretin yapısını da değiştirmiş ve ticaret daha geniş bir uluslararası pazara yayılmıştır. 1900’lerin başından itibaren kitlesel ölçekte üretim yapmayı mümkün kılan Fordizm, tüketim alışkanlıklarını, kentlerin mekânsal organizasyonunu, hukuk sistemini, kitlesel sanatı ortaya çıkarmış; sanayi ürünlerinin hem tüketim malı hem ara mal hem de nihai mal olarak kullanımı artmıştır. Bununla beraber, Fordist model bireylerin yaşam koşulları ve refah anlayışını da dönüştürerek yeniden yapılandırmıştır. Bir toplumsal ve sosyoekonomik yapıda, yaratılan gelirin büyük ölçüde sanayi faaliyetlerinden elde edilmesi anlamında kullanılan sanayi toplumu, sanayileşme gibi kavramlar, kapitalist ülkelerde olduğu kadar sosyalist ülkelerde de gelişmenin-kalkınmanın ön koşulu ya da varılması gereken bir hedef olarak ele alınmıştır. Gezegenin keşfi, yeni materyallerin ve malzemelerin ortaya çıkarılması veya bulunması, bilim dallarının teoloji ile olan bağını kopararak bağımsız birer disiplin haline gelmesi, yeni mal ve hizmetlerin üretilmesinde ihtiyaç duyulan enerji sorununun kömür madenciliği (arkasından gelen petrol kullanımı ile fosil yakıt uygarlığının başlaması) ile çözülmesi, işçi sınıfının ortaya çıkışı, bireysel hak ve özgürlüklerin yasalarla korunması fikrinin tartışılmaya başlanması gibi çok katmanlı bir dizi gelişmenin sonucunda sanayi devrimi olarak adlandırılan yeni bir üretim felsefesi -makinelik üretim- ortaya çıkmıştır. Modern çağ ya da sanayileşme çağı böylelikle başlamış ve imalat

³ Sanat, mimari, edebiyat, dini inanç, sosyal organizasyon ve günlük yaşam alışkanlıkları gibi birbirinden çok farklı biçimleri tanımlamakta kullanılan “Modern” terimi, Latince’de “hemen şimdi” anlamına gelen “modo”dan türemektedir. Detaylı bilgi için bkz (Kızılçelik & Erjem, 1996).

sanayinin tüm alt sektörlerinde olduğu kadar mimaride, hukuk sistemlerinde, sanatta, inşaat yöntemlerinde, ulaştırma ve haberleşmede yeni bir üretim-tüketim-yaşam biçiminin örgütlenmesine neden olmuştur. Bu çerçevede, sanayileşme ile elde edilen kazanımların hayata geçirilmesi ile modern toplum/modern bireyin ortaya çıkışının karşılıklı olarak birbirini etkilediği söylenebilir.⁴

Sanayileşme sürecinin dinamik yapısı göz önüne alındığında, sanayi devrimlerinin her ülkede eş anlı olarak gerçekleşmediği, sanayileşmenin karakteristiğinin ülkelerin/bölgelerin uluslararası iş bölümü tarafından çerçevesi çizilen bölgesel özgünlükler tarafından belirlendiği söylenebilir. Bu bağlamda, her bölgenin ve ülkenin sanayileşme dinamiklerini tarihsel perspektif ile tartışmak açmak oldukça karmaşık toplumsal ve iktisadi ilişkileri anlamayı gerektirmektedir. Bu çerçevede, Türkiye’nin sanayileşme serüveni Türkiye iktisat tarihinin en önemli konularından biri olarak sıkça tartışmaya açılmaktadır. Bu çalışmada da son 100 yılda dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türkiye’nin sanayileşme kavrayışı ve politikalarındaki süreklilik ve dönüşümlerin aranması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın ikinci bölümünde, sanayileşmenin son yüz yılı 1920-1980 ve 1980-2022 alt dönemlerinde incelenecek, üçüncü bölümde Türkiye’de sanayileşmenin geleceği tartışmalarına yer verilecek ve son bölümde süreklilik ve dönüşümler özetlenecektir.

2. Türkiye’ye Sanayileşmenin Yüz Yılı

Türkiye’de sanayileşme, Cumhuriyetin kurulduğu günlerden beri gelişmiş ülke saflarına katılabilmenin ön koşulu olarak kabul edilmiştir. Tarihsel olarak bu saptamanın doğru olduğu söylenebilir; çünkü “gelişmiş” tanımına uyan tüm ülkelerin sanayileşmiş (hatta erken sanayileşmiş) oldukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana tüm siyasal görüşler sanayileşme hedefi konusunda geniş bir toplumsal uzlaşa içinde olmuştur. Türkiye ekonomisinin kalkınma serüveni, 1930’larda başlayan devletçi-korumacı sanayileşme modeli ile başlamış, 1960’lı yıllarda planlı kalkınma modeli çerçevesinde dünya ekonomisi ile eklemlenme amacıyla yürütülen ithal ikameci model ile sürdürülmüş, 1980 yılından itibaren de ihracata dayalı sanayileşme modeli ile devam etmiştir. Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de sanayileşme serüveni 1920-1980 dönemini kapsayan korumacı dönem ve 1980’den günümüze kadarki ihracata dayalı sanayileşme modeli bağlamında ilk alt dönemde incelenecektir. Çalışmada kullanılacak veriler, Resmi Sanayi Sayımları, Türkiye İstatistik

⁴ Sanayi devrimlerinin dönemlemesi, iktisat literatüründe kronolojik olarak teknolojik sistemdeki değişikliklerin esas alınmasıyla oluşturulmakta, dönemlemenin ortak paydasını da makine kullanımı oluşturmaktadır. Genel olarak sanayi toplumunun/modern toplumun kapitalizm öncesi toplumsal sistemlerden en önemli farkı, üretimin yanı sıra ulaşım, günlük yaşam rutinleri, ticaret gibi hemen her alanda yürütülmekte olan faaliyetlerde insan emeğinin yerine giderek daha büyük ölçekte makinelerin kullanılması, hatta bu makinelerin kullanıldığı “fabrikaların” sanayi toplumunun simgesi haline gelmesidir (Freeman & Louçã, 2001; Freeman & Soete, 2004). 18. yüzyılda buharlı makineler ile başlayan sanayileşme süreci, bugün robotlar ve yapay zekânın mal ve hizmetlerin üretilmesinden dağıtılmasına kadar tüm süreçlerde etkin kullanıldığı yeni bir üretim modeline evrilmiştir. Bu süreç, her ne kadar Avrupa olmak üzere dünyanın toplam servetinde ve yaşam koşullarında bir iyileşme yarattıysa da 1960’lı yıllarda artan dünya nüfusunun gıda ihtiyacını karşılamak için tarımda kimyasal ilaç ve gübre kullanımıyla sağlanan üretim artışı ve makineleşmenin etkileri -yeşil devrim olarak da bilinmektedir- (McMichael, 2000), fosil yakıtlara olan bağımlılık, yalnızca çıktı artışına odaklanan büyüme modelinin yarattığı çevresel tahribat ile beraber (Meadows vd., 1972), sanayileşmenin “ilerlemeci” yönü de tartışmaya açılmıştır.

Kurumu (TÜİK), İstanbul Sanayi Odası (İSO) Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Dergi ve İstatistikleri, World Bank Data Bank (Dünya Bankası), UNIDO (Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Teşkilatı) Sanayi İstatistiklerinden elde edilmiştir. Çalışmada ele alınan dönem 1923-2022 dönemi olsa da yararlanılan veri kaynaklarının bazılarında 2019 verileri yayınlanan son veri olarak karşımıza çıkmıştır. Bu nedenle analizler, veri sağlayıcının sunduğu son yıl ile sınırlıdır.

2.1. Korumacı Dönem: 1923-1980

Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1850’li yıllardan itibaren başlayan modernleşme çabalarının fikri dayanağının temelinde Batılı gelişmiş/sanayileşmiş ülkeler gibi kalkınma bulunmaktadır. Osmanlı aydınlarının arayışı ile başlayan sürecin, Jön Türkler, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Cumhuriyeti kuran asker ve sivil aydınlar, Kadro hareketi ve 1950’li yıllardan bu yana sağ ve sol ideolojide yer alan tüm entelektüel camiada da devam ettiği söylenebilir. Bu tartışma veya arayışların odağında; “devletin nasıl kalkınacağı” ve/veya “gelişmiş/muasır ülkeler seviyesine nasıl erişileceği” yer almaktadır. Hem resmi yayınlarda hem de çeşitli siyasi dergi ve gazetelerde kalkınma ile sanayileşme kavramları genellikle birlikte veya birbirinin yerine kullanılarak ele anılmıştır. Yani son 150 yılda “sanayileşmenin gerekliliği” konusunda aydınlar arasında tam bir mutabakat olduğu söylenebilir (Bursa, 2011; Kozal, 2019).

Cumhuriyetin kurulduğu 1920’li yıllarda kalkınma; tarımsal üretim artışı, tarımda modernleştirme ve verim artışı sağlamaya beraber sağlık koşullarının iyileştirilmesi, eğitim imkânlarının artırılması ve eğitim sisteminde gereken düzenlemenin yapılması, yerleşme sorunlarının çözümlenmesi olarak ele alınmış, bunların gerçekleşmesini yani modernleşmeyi sağlayacak yol olarak da sanayileşme zorunlu görülmüştür. Uzun süreli savaşlardan yeni çıkmış olan Türkiye’de öncelik yeni düzenin idari ve hukuki olarak tesis edilmesine verilmiştir. Bu süreçte sanayileşme konusunda önemli bir atılım gerçekleştiğini söylemek güçtür. Bu atılımın gerçekleştirilememesinde, yabancı ve azınlık tüccarların ülkeyi terk etmesinin ardından sanayi ve ticaret alanında ortaya çıkan boşluk, yerli sanayi sermayesinin yetersiz olması, ülke genelinde savaş kayıpları ve mübadele nedeniyle nüfusun azalmış olması ve var olan nüfusun da büyük ölçüde kırsal bölgelerde yaşaması gibi nedenlerin etkili olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Lozan Antlaşması’nın ve ek ticaret sözleşmelerinin bağlayıcı prensipleri (bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılması, yenilerinin konmaması, gümrük tarifelerinin 5 yıl süre ile değiştirilmemesi gibi) 1929 yılına kadar Türkiye’nin bağımsız bir iktisat politikası uygulamasını imkânsız hale getirmiştir (Gülalp, 1993; Keyder, 2007; Tekeli & İlkin, 2009; Pamuk, 2014). Bu konjonktürde, Batı tipi bir sanayileşme atağının gerçekleştirilmesi oldukça zordur, nitekim Cumhuriyetin ilanının hemen ardından yaşanan 1929 ekonomik krizi de bu atılımı güçleştirmiştir. Dönemin genel makroekonomik görünümü, Cumhuriyetin ilanından 1929 krizine kadarki sürede tarımsal hâsıla büyüme hızının ortalama %16,2 olduğunu, sanayi hasılasının büyüme hızının ise %8,5 olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede dönemde büyümenin belirleyicisi olarak tarımsal üretim görülebilir. Özellikle 1925 yılında aşarın kaldırılmasıyla -1924 yılında aşar bütçe gelirlerinin %22’sini oluşturmaktaydı- kentli emekçi tüketici sınıftan tarım kesimine bir gelir aktarım mekanizmasının yaratılması,

gelirin yeniden dağıtımın açısından önemli bir kırılmanın yaşanmasına sebep olmuştur (Boratav, 2008; Keyder, 2007).⁵

1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresinde kabul edilen esaslar devletin iktisadi esaslarının belirlenmesi ve bu esasların dünya kamuoyuna duyurulması açısından önemlidir. Kurulmakta olan yeni devletin kapitalist dünyada kalma niyetinin ifade edildiği kongrede, milli iktisat fikri temelinde kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasa için üretim yapan çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin milli unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı korumacılık öngören tezler ön plana çıkmıştır. Ulusal/yerel sermaye birikiminin yetersizliğinin doğal bir sonucu olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında benimsenen “devletçi sanayileşme” modeli Cumhuriyet tarihinde pek çok evreden geçmekle birlikte, özünde kamu kesiminin özel sektörün yetersiz kaldığı durumlarda öncü ve özel sektör için teşvik edici olduğu, üretim ve organizasyondan, pazarlama ve dağıtıma kadar tüm süreçlerde aktif rol alma ayrıcalığını elinde bulundurmaya devam ettiği bir modele işaret etmektedir (Şenses & Taymaz, 2003). Devletçi sanayileşme arayışlarının 1929 krizi ve ardından da İkinci Dünya Savaşı ile kesintiye uğraması ile yaşanan uzun durgunluk dönemi, İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanan dünya ekonomisinde sanayileşmede yeni yol arayışlarıyla yerini hızlı bir sanayileşme ve büyüme dönemine bırakmıştır (Barbaros & Kozal, 2021). Kriz sonrasında zorunlu olarak devlet eliyle yeniden yapılanma yoluna gidilmesi ile yükselen müdahaleci devletçi politikalar, savaş sonrası yıllarda da bürokrasi ve siyasi kadroların yetkilerini genişleten iktisat politikaları ile iç içe geçmiştir (Gülalp, 1993; Boratav, 2008: 83).⁶ Savaş yıllarında oluşan iktisadi ve politik ortamı fırsata çevirmek isteyen büyük tüccar ve toprak sahiplerinin ortaya çıkışıyla, hükümet politikalarının sert bir biçimde eleştirilmeye başlanması, bu konjonktürde hükümetin daha sonra çok tartışılacak bazı önlemler (varlık vergisi gibi) alması süreci ile eklemlenmiştir.

1945 sonrasında hem siyasi hem de ekonomik açıdan Türkiye kapitalist blok olarak da adlandırılan Batı’ya iyice yaklaşmış, 1947 yılında IMF’ye üye olmuş, Truman Doktrini çerçevesinde yardım almış, Marshall Planı’ndan da yararlanmış. ABD’nin uluslararası iş bölümünün yeniden yapılanmasında temsil ettiği kapitalizm bloğu Türkiye’ye bu iş bölümünde üretimde sanayiye dayalı değil, tarıma dayalı bir örgütlenmeyi önermiştir. Marshall yardımları kapsamında uzmanlaşılması önerilen sektörlerde (özellikle tarım) kullanılacak çeşitli ekipmanlar Türkiye’ye gönderilmiştir (Kozal, 2019; Barbaros & Kozal, 2022). 1948 yılında

⁵ Burada gelirin yeniden dağıtımını oluşturan husus, aşarın iltizam yoluyla toplanması ve bu vergi dolayısıyla devletin eline geçen meblağın %20’sinden fazlasının mültezime aktarılmasıdır. Aşarın kaldırılması ile bu zincir kırılmıştır (Keyder, 2007).

⁶ Cumhuriyetin ilanından İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar geçen dönemde, Türkiye ekonomisi için milli bir tüccar, milli bir sanayici, milli bir köylü yaratma çabası ön plandadır. Ancak Türkiye’nin sınıfsal yapısı, bu dönemde bu arayışlara karşılık gelen tek sınıfın Müslüman Türk esnaf olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısı ile Türkiye’de devletin örgütlenmesi Müslüman bir burjuvazi sınıfının ortaya çıkış koşullarını hazırlayamadığından devletin bir girişimci olarak yatırımları üstlenmesi söz konusu olmuştur. Devlet eliyle sanayileşme bu dönemde sanayileşmede bir atılım sağlanmasına olanak vermiştir ancak sanayinin genel üretim yapısı, mekanizasyon seviyesi vb. kriterler göz önüne alındığında bu atılımın merkez ülkelerle kıyaslanacak düzeyde olmadığı sanayi sayımlarından da anlaşılmaktadır. Bahsi geçen dönemde devlet dışında sanayi sermayesi birikimine katkı veren girişimci bir sınıf ancak bürokrat-girişimciler gösterilebilir (Keyder, 2007; Kozal, 2019). Ancak yine de bu tabloda, üretimde yapısal dönüşümü sağlayabilecek güçlü ve örgütlü bir köylü sınıfın, burjuva sınıfının ve işçi sınıfının olmadığı/çok zayıf olduğunu hatırlatılmalı, bunun da devletin sermaye birikimini engelleyici mekanizmaları -özellikle vergi- ile yakından ilişkili olduğu vurgulanmalıdır.

İstanbul’da toplanan Türkiye İktisat Kongresinde, devletçi politikalardan vazgeçilmesi, özel sektörün desteklenmesi talebi genel kabul görmüştür. Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonrasında devlet önderliğinde ama özel kesim ağırlıklı sanayileşme modelini uygulama niyetini ilan etmiş olsa da (1946 Sanayi Planı’nda ilan ettiği gibi), savaş sonrası oluşan yeni düzende Türkiye’nin konumu ve Demokrat Parti’nin (DP) iktidara gelişi ile uygulamaya konan politikalar incelendiğinde aslında bunun mümkün olamayacağı ortaya çıkmıştır. Türkiye’nin 50’li yıllarda ABD etkisindeki DP’nin uygulamaya koyduğu ekonomi politikaları; büyüme ve kalkınmanın reçetesi olarak devletçiliğe karşı özel sektör liderliğini öneren, devlet işletmelerinin özelleştirilmesi gündeme alan, bununla beraber yabancı sermaye girişlerinin serbestleştirilmesi imkânları araştıran politikalardır. Ancak önceki dönemlere göre radikal olan politika değişiklikleri büyük ölçüde söylem düzeyinde kalmıştır. Bunlara rağmen, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, bağımsız Sanayi Odaları’nın kurulması gibi gelişmeler, 1950’li yılların hemen başında özel sektör yatırımlarını görece olarak canlandırmıştır.

1960’lı yılların başından 1970’li yılların sonlarına kadar, devletin üretici ve yatırımcı olarak başat bir rol oynadığı karma ekonomi yaklaşımı içinde, 1930’larda gerçekleştirilen sanayi planıyla kıyaslanamayacak kadar geniş kapsamlı beş yıllık kalkınma planları yoluyla uygulanan ithal ikamesine dayalı sanayileşme modeli izlenmiştir. 1965-80 döneminde imalat sanayinde yıllık ortalama %7,5’e varan hızlı büyümeye, öncelikle tüketim mallarının ithal ikamesi ile sınırlı ölçülerde de olsa ara ve yatırım mallarında ithal ikamesinin gerçekleştiği yapısal değişiklik eşlik etmiştir. Toprak reformu, Birinci (1963-67) ve Üçüncü (1973-78) Beş Yıllık Plan, vergi reformu ise Birinci Beş Yıllık Plan bağlamında gündeme gelmiş, ancak uygulama şansı bulamamıştır. 1960’lı yıllarda anayasal bir amaç olarak ön plana çıkan sosyal adalet kavramı ise söylem düzeyinde kalmış ve 1970’li yıllardaki kalkınma söyleminin aksine gündemden giderek düşmüştür. Uygulanan korumacı ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikaları açısından ise Türkiye’deki uygulamalar Latin Amerika ve Güney Asya ülkelerine büyük benzerlik göstermekte, Tayvan ve Kore gibi Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinden ise önemli ölçüde farklılaşmaktadır. İkinci gruptaki ülkeler daha 1960’lı yılların başında ihracata dönük sanayileşme yolunu seçmekle kalmamış, devlet önderliğinde, dönemler itibarıyla değişen, seçilmiş sektörler üzerinde ithal ikamesini amaçlayan yatırımlara odaklanırken, büyük firmalara kapsamlı teşvikler sisteminin kurulması ancak bu teşvik ve korumayı belirli sürede uluslararası rekabet gücüne ulaşma koşuluna bağlamıştır (Eşiyok, 2004; Şenses, 2014: 50).

İthal ikameci sanayileşme stratejilerinin sürdürülebilir olması için, gümrük vergileri ile korunan geniş bir iç pazara ihtiyaç duyulmaktadır. İthal edilen ürünlerin yurtiçinde üretilmesini amaçlaması, üretilen ürünlerin yurtiçi pazarda tüketilmesinin de garanti altına alınmasına ihtiyaç duymaktadır. Bu durum, satın alma gücü yüksek geniş bir tüketici sınıfa ihtiyaç duyulmasına, bu noktada da ücretlerin maliyet unsuru olduğu kadar talep unsuru olarak da ele alındığı politikaların gerekliliğine işaret etmektedir. Dolayısı ile Eşiyok’un (2004: 3-5) da vurguladığı gibi, dönemde iç ticaret hadlerinin tarım lehine gelişmesi ve popülist bir yönelim ile imalat sanayinde yüksek reel ücretlerin gündeme geldiği politikalar özünde ithal ikameci sanayileşmenin doğası gereği ihtiyaç duyulan politikalardır. 1945 sonrası dönem bir bütün olarak değerlendirildiğinde, 1960’lı yılların sonlarında tüketim malları üreten sanayi alt sektörlerin de (gıda, içki, tütün, dokuma) özel kesim yurt içi üretim düzeyinin artış gösterdiği, kamunun ise ağırlıklı olarak demir-çelik, kâğıt, madeni eşya ve petro-kimya gibi ara malları

üreten sanayi sektörlerinde yoğunlaştığı söylenebilir (İSO, 2023). Ancak, gerek yatırımların gerçekleştirilmesi sürecindeki ithalat zorunlulukları gerekse üretim aşamasında hammadde temini, enerji vb. girdiler için giderek ithalata (bunun için de dövize) olan ihtiyacın artması (Eşiyok, 2004: 3) nedeniyle ithal ikamesine dayalı büyüme modeli kalıcı bir yapısal değişiklik yaratamamıştır.

Tablo 1: 1927 Yılı Genel Sanayi Sayımı Genel Değerlendirme*

	İşletme Sayısı Pay (%)	Ücretli Çalışan Sayısı Pay (%)	Üretim Değeri Pay (%)
Tarıma Dayalı Sanayiler	43,96	46,45	66,99
Dokuma Sanayi	14,46	20,19	18,17
Ağaç Mamulleri Sanayi	12,21	10,20	3,61
Kâğıt ve Karton Sanayii	0,54	1,17	1,01
Maden Sanayi ve Makine İmalatı	22,80	14,21	3,44
Bina ve İnşaat Sanayi	4,45	5,19	0,91
Kimya Sanayi	1,08	1,31	4,1
Karma Sanayi	0,02	0,19	0,03
Çeşitli Sanayi**	0,48	1,09	1,75

*İmalat sanayi içindeki paylar hesaplanmıştır. **Elektrik sanayi ve sair sanayiden oluşmaktadır.

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969, Sanayi Sayımı 1927 verileri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

Tablo 2: 1932-1941 Yılı Teşvik-i Sanayi Kanunundan Yararlanan İşletmeler Genel Değerlendirme*

	İşletme Sayısı Pay (%)		Üretim Değeri Pay (%)	
	1932	1941	1932	1941
Gıda, İçki ve Tütün Sanayi	36,3	53,4	49	53,4
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayi	28,9	31	22,4	31
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi	8,9	1,5	4,7	1,5
Kâğıt, Kâğıt Ürünleri ve Basım Sanayi	2,8	2,2	1,5	2,2
Kimya, Petrol, Kömür, Kauçuk ve Plastik Mamulleri Sanayi	5,2	2,8	4,6	2,8
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	2,1	1,7	2,8	1,7
Metal Ana Sanayi	3,9	1	2,6	1
Metal Eşya, Makine ve Teçhizat, Ulaşım Aracı vb. Sanayi	2,3	1,2	0,8	1,2
Diğer İmalat Sanayi	9,6	5,1	11,6	5,1

*İmalat sanayi içindeki paylar hesaplanmıştır.

Kaynak: 1932 ve 1941 Sanayi İstatistikleri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

Tablo 1, 2 ve 3, imalat sanayi alt sektörlerinin toplam imalat sanayi üretim değeri, işletme sayısı ve çalışan sayısı içindeki paylarını sunmaktadır. Bu tablolardan da anlaşıldığı gibi geleneksel sektörlere dayalı yapının dönem boyunca değişmediği söylenebilir. 1923-1980 döneminde, işletme sayısı ve üretime katkılar bakımından dokuma giyim eşyası sanayi ve gıda, içki, tütün sanayinin en önemli sektörlerdir. Metal eşya, makine ve teçhizat, ulaşım aracı vb. sanayinin 1950’li yıllarda işletme sayısı ve çalışan sayısı bakımından toplam imalat sanayi içindeki payının artması da kısmi olarak ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisinin başarısı olarak

görülebilir. Bu başarının “kısmi” olarak nitelendirilmesinin nedeni, sanayi sayımlarının sektör gruplamaları yapılırken uluslararası sanayi sınıflamasına göre metal eşya, makine ve teçhizat, ulaşım aracı vb. alt sektöründe yer alan işletmelerin, Türkiye için aslında büyük ölçüde metal eşya sanayide yoğunlaşmasıdır. Ayrıca, dönemde ithalatın yapısı incelendiğinde de makine ithalatının zirai traktörler, ziraat aletleri ve lokomotiflerden oluştuğu görülmektedir (İstatistik Umum Müdürlüğü, 1953; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri, 1973). Yani bu ithalat yapısı da ulusal pazarın inşasının devam ettiğine, bununla beraber ithal edilen makinelerin de tarım araç ve gereçleri olması nedeniyle Türkiye’nin henüz yapısal değişimini tamamlamadığına işaret eder niteliktedir. Ayrıca, küçük işletmelere dayalı sanayi yapısı devam etmekle birlikte de imalat sanayinde yaratılan katma değer büyük kısmının az sayıdaki büyük işletme tarafından yaratıldığı, özellikle Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) üretimde önemli rol oynadığının da altı çizilmelidir (Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 1953-1970). Üretimin teknolojik altyapısının önemli göstergelerinden biri sayılan beygir gücü verileri de 1970’li yıllarda Türkiye imalat sanayinin yalnızca %66’sının çevirici gücünün bulunduğunu ve kurulu çevirici güç kapasitesinin de oldukça düşük olduğunu göstermektedir (Kozal, 2019; Barbaros & Kozal, 2014).

Tablo 3: 1951 ve 1971 Sayımları Genel Değerlendirme*

	İşletme Sayısı Pay (%)		Ücretli Çalışan Sayısı Pay (%)		Katma Değer Pay (%)	
	1950	1970	1950	1970	1950	1970
Gıda, İçki ve Tütün Sanayi	13,94	10,76	29,51	23,06	39,4	25
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayi	48,89	37,26	37,55	27,05	30,5	16,1
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi	8,55	13,28	4,25	4,15	3,6	2,5
Kâğıt, Kâğıt Ürünleri ve Basım Sanayi	0,9	1,68	1,9	4,2	2,5	4,3
Kimya, Petrol, Kömür, Kauçuk ve Plastik Mamulleri Sanayi	1,6	1,19	10,06	7,16	7,9	21
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	2,02	2,8	4,56	6,81	3,9	5
Metal Ana Sanayi	0,79	0,1	2,94	5,13	2,9	9,4
Metal Eşya, Makine ve Teçhizat, Ulaşım Aracı vb. Sanayi	21,6	28,79	8,61	20,59	8,7	14,7
Diğer İmalat Sanayi	1,71	4,13	0,62	1,84	0,7	1,9

* Nüfusu 2.000 ve üzeri olan yerler analize dâhil edilmiştir. İmalat sanayi içindeki paylar hesaplanmıştır
Kaynak: T.C Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1951 Yılı Sanayi ve İşyerleri Sayımı (1953), 1970 Sanayi ve İşyerleri Sayımı İmalat Sanayi Türkiye Tabloları (1976) verileri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

1973 yılında dünya ekonomisinde yaşanan petrol krizinin etkileri, Kıbrıs müdahalesi, iktisat politikası uygulamalarındaki dengesizliklere rağmen 1970’li yıllarda bir sanayileşme atılımının gerçekleştirildiği ve 1980 yılına gelindiğinde ara ve yatırım mallarının toplam sanayi üretim değerinin yarısını oluşturduğu bir sanayi yapısının ortaya çıktığı görülmektedir. Bunda 1930’lu yıllardan başlayarak sanayileşme sürecinin baş aktörü olan kamu kesiminin payı büyüktür. Her ne kadar özel sektörün öncü rolü tartışmalarına yer verilse de ithal ikameci dönemde yaşanan sanayileşme atılımı Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) ve bu teşebbüslerin diğer sektörlerle sağladığı görece ucuz hammadde ve ara malları etkisiyle gerçekleştirilebilmiştir. Fakat 1970’li

yılların sonuna gelindiğinde; giderek artan ödemeler dengesi açıkları nedeniyle daha fazla dövize ihtiyaç duyulmuş ancak imalat sanayi üretiminden sağlanan ihracat gelirleri bu ihtiyacı karşılayamamıştır. Dış borç teminindeki güçlükler, yüksek enflasyon, siyasi istikrarsızlık ve petrol fiyatlarındaki artışın hem enerji hem de ithal sanayi malları fiyatlarını arttırması, temel üretim girdilerinin tedarikinde yaşanan güçlükler, piyasalardaki talep yetersizliği gibi bir dizi karmaşık sürecin sonucunda tüm sektörlerde ekonomik ve daha sonra ülke genelinde siyasi krizle karşı karşıya kalınmıştır (Barbaros & Kozal, 2014: 153). 1980’li yılların serbestleşme rüzgârının Türkiye’ye yansımalarının temel dinamikleri de ekonomik ve politik iklim içinde belirlenmiştir.

Genel bir değerlendirme ile korumacı dönemde Türkiye’de üretimin organizasyonu sanayi lehine dönüşemediği; Türkiye’nin 1973 krizine kadar “sanayileşmekte olan” bir ülke konumunda bulunduğu halde aslında hem üretim yapısı hem de uluslararası piyasalara eklenme modeliyle halen bir tarım ülkesi olduğu söylenebilir. 1929-1973 döneminde devletin ulus-devlete dayalı örgütlenme modelinde bir değişiklik olmamış, ancak cumhuriyetin ilanı ve tek parti iktidarından çok partili sisteme sancılı geçiş, iktisat politikası arayışlarında bir kırılmaya neden olmuştur. Özellikle Demokrat Parti’nin iktidarından önce, sanayileşmede özel sektörü dışarıda bırakan ve devlet kontrolünde bir sanayileşme öngören bir eğilim hâkimken, DP’nin burjuvazi temsilini içeren piyasa odaklı söylemi ilgi görmüştür (Keyder, 2007); burjuvazi temsil gücünü sağ partiler üzerinden genişletme eğilimine girmiştir. Burjuvazi, daha fazla sermaye biriktirme imkânına sahip olması ve devlet tarafından sınırlanan girişim özgürlüğü nedeniyle, kısmen bürokrasiden ayrılmaya başlamış ve bu durum iki sınıf arasındaki belirsiz sınırların 1960’larda belirginleşmesine yol açmıştır. Bu çerçevede, sanayileşmenin korumacı dönemde geçtiği aşamaları devletin örgütlenme modeli çerçevesinde üç aşamada tanımlamak mümkündür: 1923-1945 döneminde Cumhuriyetin inşası ile ulus devlet örgütlenmesi ve devletçi/milliyetçi sanayileşmenin “müdahaleci ve girişimci devlet” görüntüsünde yansımaları, 1945-1960 döneminde uluslararası kurumlar güdümlü “görece pasif ulus devlet” ve “sanayileşmede devlet eliyle yeniden milli politika arayışları” ve 1960-1980 dönemini de “kısmen uluslararası kurumlar güdümlü, kalkınmacı/planlamacı ulus devlet (proaktif devlet)”, “devlet-özel sektör işbirliği ile sanayileşme ve yerli burjuvazinin güçlenmesi” (Öniş & Şenses, 2007; Kozal, 2019). Ancak yine de önemle vurgulanması gereken nokta, dönem bir bütün olarak değerlendirildiğinde merkez ülkelerde sanayileşme sürecinin, burjuvazi ve devletin iş birliği ile yürütülürken, Türkiye’de ise Cumhuriyetin özellikle ilk yıllarında köylü ve devletin çatışmalı ilişkisi, cılız yerli burjuvazi ve bürokrasi-devlet bağlantıları ile sürdüğüdür. Bu da devlet müdahalesi ve korumacılığın yerel düzeyde devletin piyasalara müdahale biçimi olarak anlaşılmasına, dolayısı ile devlet girişimciliğinin kapsam ve yöntemini belirlemede ilk sanayi planlarının yetersiz kalkmasına neden olmuştur. Dönemde devlet, girişimci bir sınıf olarak imalat sanayi yatırımlarına yönelerek ithal ikamesinin özellikle basit aşamasında bir atılım yaratsa da finansman eksiklikleri, kurumsal eksiklikler, beşeri sermayenin yetersizliği gibi faktörler güçlü bir girişimci devlet mekanizmasının kurulmasını da engellemiş, bu nedenle ithal ikamesinin zor basamağı olan ara malı ve yatırım mallarının üretilmesi aşamasına geçilememiştir. Bu durum sürdürülebilir büyüme ve dışa bağımlılığın azaltılması esaslarını

⁷ Proaktif ve reaktif devlet tanımları için bkz Öniş & Şenses (2007). Bu çalışmanın genel tezi, Türkiye’nin genel olarak bir reaktif (takip eden) devlet yapısına sahip olduğudur.

kapsayan uzun dönemli bir sanayileşme stratejisinin oluşturulamamasının hem nedeni hem de sonucu olarak değerlendirilebilir.

2.2. Neo-Liberal Dönem (1980-2022)

1980’li yıllardan günümüze kadar devam eden neo-liberal dönem, Türkiye ekonomisinde olduğu gibi sanayi sektöründe de radikal bir dönüşüme neden olmuştur. 24 Ocak Kararları olarak bilinen ve ithalatta koruma oranlarının düşürülmesiyle başlayan, Ağustos 1989 tarihinde sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle süren serbestleşme dönemi, 1994-1999-2000-2001 yıllarında art arda yaşanan farklı büyüklükteki krizlerin yaşandığı dönemle eklenmiştir. 2008 küresel finans kriz nedeniyle ortaya çıkan dünya talebindeki düşüşün dolaylı etkilerine bağlı olan makroekonomik dengesizlik ve 2020 yılında yaşanan pandemi kaynaklı ekonomik durgunluk dönemleri de bu dönemin önemli kırılma noktalarıdır.

Merkez ülkeler tarafından 1973 krizinin yarattığı darboğazlardan kurtulmak motivasyonu ile “serbestleştirme, özelleştirme ve deregülasyon” amaçlayan ve tüm ülkelere büyüme-kalkınmanın reçetesi olarak sunulan neo-liberal politikalar (Naim, 2000; Williamson, 2009), Türkiye’de de dışa açık yapının inşası için 1980’li yıllarda uygulamaya konmuş ve 1989 yılında sermaye hareketlerinin tam serbestisi ile süreç tamamlanmıştır. Sovyetler Birliği’nin dağılması ve sosyalist ülkelerin piyasa ekonomisine yönelerek geçiş ekonomilerine dönüşmeleri, Çin ve Hindistan gibi iki büyük ülkenin ekonomilerini kısmen de olsa aynı doğrultuda dönüştürmeye başlamaları, küresel düzlemde olduğu gibi Türkiye’de de neo-liberalizmi “başka seçenek yok” sloganı eşliğinde hâkim kılmıştır. 24 Ocak sonrasında ve özellikle askeri yönetimin sona ermesinden sonra alınan, dış ticaret liberasyonu başta olmak üzere kapsamlı önlemler ve kurumsal yapılanmalar serbest piyasa ekseninde dışa açılmayı ön planda tutan bir koalisyonun oluşmasına ve giderek güçlenmesine yol açmıştır (Öniş & Şenses, 2007). Bu kapsamda, dış ticaret, finansal piyasalar, sermaye hareketleri alanlarında önemli bir liberasyon yanında doğrudan yabancı sermaye akımlarına çok geniş bir hareket alanı sağlanmış, kamu işletmelerinin ve bunun da ötesinde tarım, sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik alanlarının özelleştirilmesinde önemli bir yol kat edilmiştir (Şenses, 2017). Neo-liberalizm, toplum hayatının her cephesinde, uluslararası ilişkilerde, insan düşüncesinde ve günlük hayatımızda egemen olmuştur (Kurmuş, 2010). Devletin ekonomideki rolünün küçültülmesi bu neo-liberal dönüşümün temel amaçlarından biridir ve bu bağlamda ortaya çıkan sonuçlardan en önemlisi, iktisat politikalarının kısa dönem amaçlara odaklanması, başta sanayileşme olmak üzere kalkınma hedeflerinden giderek uzaklaşmasıdır. Bu dönemde hem dünyada hem de Türkiye’de, sanayi sermayesine dayalı birikimin önemini görece kaybetmesi ve finans kapitalin hızlı yükselişi, sanayileşmenin kalkınmanın ön koşulu olduğu söyleminin gözden düşüşüne neden olmuştur.

Türkiye’nin sanayileşmesi ve ekonomik gelişmesi açısından en önemli sorunların başında yapısal dönüşümün gerçekleştirilememesi gelmektedir. Türkiye’de imalat sanayi 1970’lerin ithal ikameci sanayileşmesinde sağlanan kısmi başarı ile 1963 yılında emek-yoğun sektörlerin imalat sanayi istihdamında %40 olan payı 1977’de %28’e düşmüş, bununla beraber ölçek-yoğun, uzmanlaşmış sanayilerin payı ise %20’den %35’e çıkmıştır. 1980’li yıllarda izlenen politikalar ise bu tabloyu tersine çevirmiş, düşük ücretli sektörlerde yoğunlaşan ve emek yoğun sektörlerin istihdamdaki payının yeniden %40’lara yükseldiği bir döneme girmiştir. 1980

sonrası dönem boyunca, Türkiye bütün resmi söylemin ve beklentilerin aksine-ihracata yönelik olarak “sanayileşmemiştir” (Şenses & Taymaz, 2003; Yeldan, 2017). Bu dönemin temel politika aracı, devletin yüksek faizle borçlandığı bir ortamda üretken yatırımların azalması, büyük ölçüde faize dayalı kazançların ön plana çıkmasıdır. Bu yıllarda yaşanan finansal serbestleşme, yükselen piyasa ekonomilerinin büyük çoğunluğunda da sıcak para akımlarına dayalı yapay büyüme süreçlerine yönelime neden olmuş, sanayileşme politikalarının önemini kaybetmesini hızlandırmıştır. Zaten gözden düşmüş ve ihmal edilmiş olan sanayileşme politikaları bu konjonktürde bir kez daha rafa kalkmıştır. Burada temel motivasyon, üretimi örgütleyen ve teşvik eden politikalar üretmekten ziyade, sıcak parayı ülkeye çekmeyi kolaylaştıracak politikalara yönelimdir (Barbaros & Kozal, 2017a: 49). Boratav da bu süreci, “uluslararası finans kapitalin egemenliğine sancılı geçiş” olarak tanımlamaktadır (Boratav, 2008). Neo-liberal politikaların ve finans kapitalin egemenliğinin etkilerinin gözle görülür bir hal alması, finans kapitalin reel sektör ile bağlarının giderek kopması ile gelişmiş ülkelerin serbestleşme reçetelerinin koşulsuz uygulandığı ülkelerde 1990’lı yıllar farklı büyüklükteki krizlerin tahrip edici etkilerinin görüldüğü yıllar olmuştur. Türkiye de bu ülkelerden biri olarak 1990’lı yılları bir dizi krizle karşılamış ve dönemin “kayıp yıllar” olarak adlandırıldığı bir süreç yaşamıştır. Küresel rekabetin arttığı 90’lı yılların sonunda, Türkiye’nin dış pazarların taleplerini karşılayacak teknolojiye dayalı yeni bir üretim modelini hayata geçirmesi gerekirken, reel sektörlerin büyümesine yönelik ulusal ve bölgesel politika araçları neredeyse etkisizleştirilmiş, imalat sanayinin ithalat bağımlılığından vazgeçirecek iktisadi ve kurumsal atılımlar gerçekleştirilememiştir. Özellikle, 1994 krizinin de etkisiyle giderek yükselen kamu etkinsizliği söylemi, özelleştirmelerin meşru zeminini oluşturmuştur (Kepenek, 2012; Şenses, 2017).

Tablo 4: 1980 ve 1992 Sayımları Genel Değerlendirme

	İşletme Sayısı Pay (%)		Ücretli Çalışan Sayısı Pay (%)		Katma Değer Pay (%)	
	1980	1992	1980	1992	1980	1992
Gıda, İçki ve Tütün Sanayi	8,82	11,79	21,29	18,26	18,34	17,49
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayi	27,62	28,41	22,89	27,91	15,85	16,26
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi	17,86	24,08	4,78	6,46	2,62	2,5
Kâğıt, Kâğıt Ürünleri ve Basım Sanayi	2,2	3,17	3,58	3,67	2,99	3,04
Kimya, Petrol, Kömür, Kauçuk ve Plastik Mam.	3,3	2,27	8,86	8,37	25,37	26,14
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	3,25	3,47	6,67	6,46	6,29	6,92
Metal Ana Sanayi	0,59	0,94	7,56	5,98	8,87	5,91
Metal Eşya, Makine Teçhizat, Ulaşım Aracı vb.	34,31	24,38	23,78	22,25	19,41	21,39
Diğer İmalat Sanayi	2,04	1,49	0,5	0,72	0,25	0,35

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1988, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları, Büyük İmalat Sanayi ve Küçük İmalat Sanayi; T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997, Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları, Büyük Ölçekli İmalat Sanayi ve Küçük Ölçekli İmalat Sanayi İstatistikleri verileri kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

1980 ve 1992 Genel Sanayi Sayımlarında, imalar sanayi katma değerine katkılar bakımından kimya, petrol, kömür, kauçuk ve plastik mamulleri sanayi ile metal eşya, makine ve teçhizat, ulaşım aracı vb. sanayinin yükselişi dikkat çekicidir. 2000 yılı sonrasında imalat sanayi

istatistiklerinin sınıflamasında, Avrupa Birliği standartlarına geçiş, işyeri kayıtları esas alınarak yapılan sayımlarda analiz biriminin, “girişim sayısına” dönüştürülmesine ve çeşitli sınıflama farklılıklarına neden olmuştur. Bu değişiklik hem üretici birim hem de çalışan sayısında bir sıçramaya sebep olmuş, bu iki değişkenin önceki dönemlerdeki sanayi sayımları ile karşılaştırma olanağı ortadan kalmıştır. Bu nedenle 2000 sonrasında sanayinin genel görünümü, UNIDO (Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Teşkilatı) Sanayi verileri (2023) katma değeri kullanılarak analiz edilmiştir. Buna göre, 2000’li yıllarda gıda ve içecek ürünleri sanayi, tekstil, kimyasallar ve kimyasal ürünler, ana metal sanayi, başka yerde sınıflandırılmamış makine ve teçhizat ile motorlu taşıtlar, römorklar, yarı römorklar öne çıkan sektörler olarak görülmektedir. 2019 itibari ile gıda ve içecek sanayi ile ana metal sanayi imalat sanayi katma değerine katkılar bakımından iki öncü sektör konumundadır. 2000 yılında ihracata dayalı sektörler arasında, ihracat/üretim oranı %50’den fazla olan sektörler, kimya, giyim eşyası, halı ve kilim, metal ve odun işleme makinaları, toprak eşya, hazır tekstil ve plastik ürünleri ile sebze, meyve konserve ürünleri üreten sektörlerdir. Bu sektörler, hem gelir esnekliği düşük mallar ürettikleri, hem de ücretlerin Türkiye’den daha düşük olduğu Güney ve Doğu Asya ülkelerinin artan rekabetçi baskısı altında kaldıkları için, büyüme potansiyeli sınırlı olan sektörlerdir. Bu nedenle düşük ücret temelinde gerçekleşen bu tür bir uzmanlaşmanın ve istihdam yapısının uzun dönemde büyüme ve gelişme için yeterli bir temel oluşturması beklenmemektedir (Şenses & Taymaz, 2003).

Tablo 5: Seçilmiş Yıllarda İmalat Sanayi Katma Değerinin Dağılımı (%)

	2000	2005	2008	2010	2015	2019
Gıda ve İçecek	12,5	12,3	11,7	13,2	12,1	10,3
Tütün	5,2	1,2	1,1	0,0	0,5	0,6
Tekstil	10,5	11,4	8,7	9,2	9,8	9,6
Giyim Eşyası, Kürk	4,6	6,7	6,0	6,4	6,5	5,9
Deri, Deri Ürünleri ve Ayakkabı	0,6	1,3	0,8	1,0	0,9	0,7
Ahşap Ürünler (Mobilya Hariç)	0,7	1,4	1,4	1,6	1,5	1,4
Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri	1,8	1,9	1,6	2,2	2,5	2,9
Baskı ve Yayıncılık	3,6	2,6	1,9	1,3	1,0	0,7
Kok, Rafine Petrol Ürünleri, Nükleer Yakıt	12,0	4,1	2,3	1,8	1,9	2,2
Kimyasallar ve Kimyasal Ürünler	10,1	6,7	6,7	8,3	7,2	8,0
Kauçuk ve Plastik Ürünler	3,6	4,5	5,2	5,5	5,9	5,8
Metal Olmayan Mineral Ürünler	6,6	8,3	7,8	8,2	7,7	5,8
Ana Metal	5,4	6,8	11,9	7,7	7,6	10,4
İmal Edilmiş Metal Ürünler	3,1	4,6	5,2	6,5	7,4	7,0
Makine ve Teçhizat, Başka Yerde Sınıflandırılmamış	5,0	7,5	8,0	7,0	8,3	8,1
Ofis, Muhasebe ve Bilgisayar Makineleri	0,2	0,1	0,1	1,6	1,9	2,5
Elektrikli Makineler ve Cihazlar	2,6	2,8	3,8	5,6	5,5	5,2
Radyo, Televizyon ve İletişim Ekipmanı	2,1	1,9	1,2	0,0	0,0	0,0
Tıbbi, Hassas ve Optik Aletler	0,6	0,5	0,7	0,0	0,0	0,0
Motorlu Taşıtlar, Römorklar, Yarı Römorklar	6,6	9,1	8,4	7,4	6,9	7,8
Diğer Taşıt Ekipmanları	0,7	1,4	2,4	1,5	1,5	2,1
Mobilya; Başka Yerde Sınıflandırılmamış İmalat	1,7	3,0	3,0	3,6	3,6	2,9

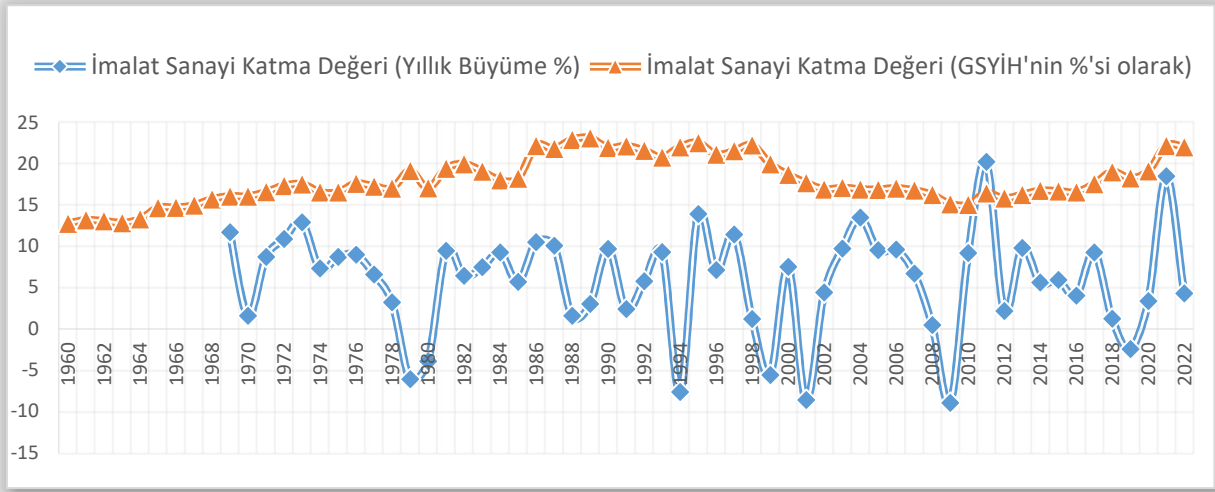
Kaynak: UNIDO, 2023.

İstanbul Sanayi Odası tarafından yayınlanan Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu verileri de Türkiye’nin en büyük sanayi kuruluşlarının genel görünümü yansıtması bakımından önemlidir. Bu listelerde son 20 yılda, önceki yıllara göre ilk sıralarda yer alan kamu firmalarının yerlerini özel firmalara bıraktığı görülmektedir. Bu dönüşüm dışında başarılı sanayi firmalarının sektörel dağılımında ciddi bir değişim bulunmamakta, metal eşya, makina ve teçhizat, ulaşım aracı, ilmi ve mesleki ölçme aletleri sanayi büyük firmalar arasında son 20 yılın kilit sektörü konumunda yer almaktadır. Ayrıca bu sektörün üretimden satışlar değerine göre listenin üst sıralarında yer alan firmalarının büyük ölçüde yabancı sermayeli firmalar oldukları da söylenmelidir. Bilindiği gibi, son 20 yılda dünya sanayi sektörlerinde ileri teknoloji kullanıma dayalı sektörler doğru kayma olmuştur. Oysa Türkiye’nin en fazla üretim yapan sanayi kuruluşlarının faaliyet gösterdiği sektörler büyük ölçüde 70’li yıllardaki yapıya (montaja dayalı otomotiv endüstrisi ağırlıklı) benzemektedir. Bu dönemde listede yer alan İstanbul ve İzmir’de faaliyet gösteren sanayi firmalarının yanı sıra Anadolu’dan firmaların (Konya ve Kayseri başta olmak üzere) listeye dâhil olmaları imalat sanayi faaliyetinin coğrafi olarak yayılmasına karşılık geldiğinden önemlidir, ancak 500 Büyük Firma listesinde yüksek teknolojiye dayalı çalışan büyük firma sayısı çok az olması, sanayinin nerdeyse 100 yıllık yapısal sorununun hala aşılamadığını, teknolojik altyapıda radikal bir değişiklik olmadığını göstermektedir (İSO, Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu İstatistikleri, 1968-2021; Kozal, 2019).⁸

Bununla beraber, Fortuna Global 500 listelerinde son 20 yılda yalnızca tek bir Türk firmanın yer alması (Koç Holding) da Türkiye’nin uluslararası iş bölümüne rekabetçi bir biçimde dâhil olamadığını göstermektedir. Bunun temel sebepleri, 1980’li yılların neo-liberal politikalarının sanayileşmeyi hâlihazırda gözden düşürmesi ve finans kapitalin yükselişi, Türkiye’nin 2000’li yıllarda, yerli imalat sanayi üretiminden vazgeçerek başta inşaat sektörü olmak üzere diğer sektörler kayması, yerli sanayi işletmelerinin yabancı sermayeli kuruluşlara devri, finans alanında servet edinme yollarındaki artış olarak sıralanabilir. İlaveten, 2020 yılında yaşanan COVID-19 pandemisinin sanayi sektörleri de dâhil olmak üzere birçok cephede ciddi bir etkisi olmuştur. Salgınla mücadele kapsamında alınan önlemler nedeniyle malların ve insanların dolaşımında uygulanan kısıtlamalar, hammadde ve ara malların tedarik zincirlerinde aksamalara neden olmuştur. Dünya’da 2020 yılında sanayi üretiminde keskin bir düşüş (2008-2009 krizi finansal kriz döneminden yaşanan düşüşten daha sert) görülmüştür. 2021 yılında gelişmiş ülkelerde hızla toparlanma başlamış ve sanayi sektörlerindeki üretim pandemi öncesi düzeylerini geçmiştir. Ancak düzensiz toparlanma, küresel tedarik zincirlerinde devam eden aksaklıklar, Ukrayna’daki çatışmanın getirdiği belirsizlik nedeniyle 2022 yılı ve takip eden birkaç yılda da çoğu ülke grubunda sanayi üretiminin yavaşlaması beklenmektedir (UNIDO, 2023).

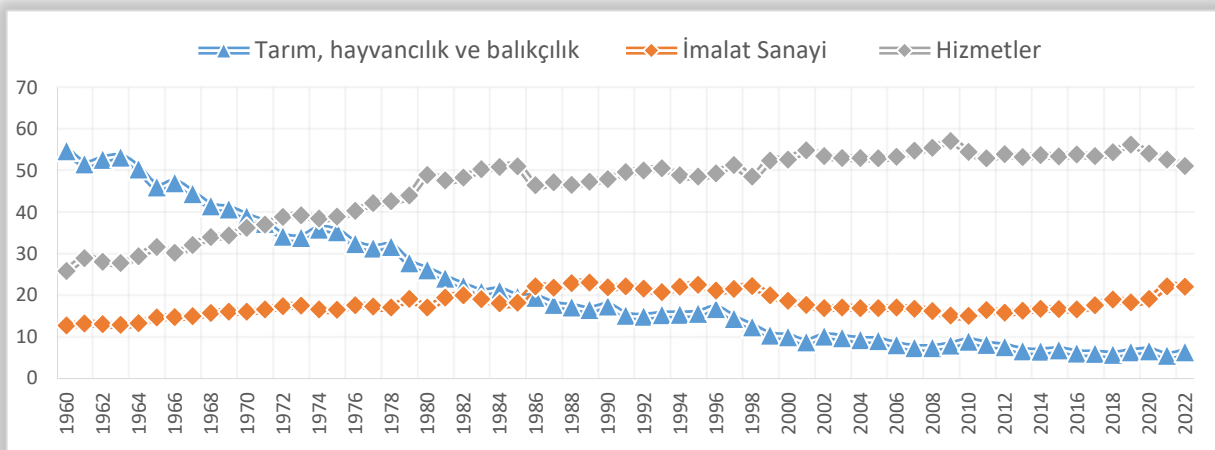
⁸ 1980 yılında Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nda kimya, petrol, kömür, kauçuk ve plastik mamulleri sanayinde faaliyet gösteren işletmeler toplam üretimden satış değerinin %32,5’ini oluşturarak en yüksek paya sahip olurken, 2021 yılında %20,37’ye gerilemiştir. 2000 yılından sonra ise özellikle yabancı sermayeli otomotiv sektörünün yükselişi ile metal eşya, makina ve teçhizat, ulaşım aracı, ilmi ve mesleki ölçme aletleri sanayinde faaliyet gösteren firmalar üretimden satışların %23’ünü oluşturarak ilk sırayı alırken, 2021 yılında üretimin %27’sini gerçekleştirmektedirler. Genel olarak, TÜPRAŞ-Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş., Ford Otomotiv Sanayi A.Ş., Oyak-Renault Otomobil Fabrikaları A.Ş., Toyota Otomotiv Sanayi Türkiye A.Ş., TOFAŞ Türk Otomobil Fabrikası A.Ş. son 10 yılda listenin ilk sıralarında yer alan firmalar haline gelmiştir. İhracattaki paylar bakımında da otomotiv sektörünün yükselişi önemlidir ancak bu sanayinin de montaja dayalı olduğu unutulmamalıdır.

Şekil 1: Türkiye İmalat Sanayi Katma Değeri (1960-2022, %)

Kaynak: World Development Indicators, 29.06.2023

Şekil 2: GSYİH içinde Temel Sektör Payları (1960-2022, %)

Kaynak: World Development Indicators, 29.06.2023

1980-2022 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Türkiye’nin imalat sanayi katma değerinin dünya imalat sanayi katma değerine katkısının 1990’lı yıllarda %1’in altında olduğunu, bu oranın 2011 yılı itibari ile %1’i aştığını, 2021 itibari ile %1,30 olduğunu vurgulamak önemlidir. Ayrıca, 2022 yılında yüksek teknoloji ürün ihracatının toplam ürün ihracatı içindeki payı da %3 ile sınırlıdır (World Bank, 2023). Şekil 1 ve 2’den de görülebileceği gibi, planlı dönemin ithal ikameci yaklaşımının sanayileşmede yarattığı ivmelenme, 1980 sonrasında giderek ortadan kaybolmaktadır. Özellikle, 1980 sonrası dönemde tarımın giderek milli hasılaya katkısının azaldığı, imalat sanayi ve hizmetler katma değerinin milli hasılaya katkıları arasındaki makasın da giderek açıldığı görülmektedir. Bu çerçevede, Türkiye’nin 1980 sonrası dünyada gerçekleşen sanayi devrimlerini yakalayamadığı, sanayi yapısının tüm dünyada hızla yükselen Sanayi 4.0 hatta Sanayi 5.0’ın yarattığı dönüşümün takip edilebilmesi için hem kurumsal hem de teknik kapasitesini yeterince genişletemediği yıllar olarak ele

alınabilir. 1990’lı yılların krizlerle sarsılan Türkiye ekonomisi için kullanılan “kayıp yıllar” ifadesi, sanayileşme penceresinden 1980-2022 dönemini kapsayarak “sanayileşmede kayıp yıllar” olarak ifade edilebilir. Her ne kadar Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2001 sonrası dönemde Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’na (GEGP) sadık kalarak yakaladığı büyüme ivmesi ve beraberinde temel makroekonomik göstergelerde bir iyileşme dönemi yaşandıysa da bu süreç 2008 krizi ile kesintiye uğramıştır. Dünyada finans kapitale dayalı birikimin yarattığı olumsuzlukların 2008 krizi ile yeniden tartışmaya açılması ve yükselen “yeniden sanayileşme” tartışmalarına, Türkiye’ye de “yerli ve milli sanayi” söylemiyle entegre olmaya çalışmıştır. Ancak, özellikle kur-faiz-enflasyon gündeminin etkisiyle sanayileşme, 2021 yılında ilan edilen “Türkiye Ekonomi Modeli” programının kısa vadede fiyat istikrarının ve finansal istikrarın yeniden tesis edilmesi, bütçe disiplininin sağlanmasını amaçlayan gündeminde kalıcı bir yer edinmemiş görünmektedir.

3. Türkiye’de Sanayileşmenin Geleceği (2030-2050)

Gelecek 30 yıllık dönemde Türkiye’nin sanayileşme politikasında izleyeceği yol haritasının küresel bağlamdan ayrı düşünülmemeyeceği kabul edildiğinde, dikkate alınması gereken üç temel alandan söz edilebilir. Bunlar, 2030 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşmak, 2050 itibari ile Sıfır Karbon ekonomisine geçerek sıfır atık üretim ve tüketim döngüleri oluşturmak, dijitalleşme ile uyumlanmaktır. Hem gezegende hem de Türkiye’de adil ve güvenli bir yaşam biçimi kurmanın anahtarı bu üç temel alan ile uyumlu politikalar üretmek, dolayısı ile sanayileşmeyi de bu doğrultuda yeniden yapılandırmak ile ilişkilidir. Nitekim 21. yüzyılın kalkınma paradigması odağına sürdürülebilirlik kavramını almaktadır. Sürdürülebilirlik kavramının bugün geldiği nokta, ilk olarak ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğinin arayışı, ardından insan refahını merkezine alan kuşaklararası refahın da garanti altına alınmasını amaçlayan Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin inşası ve buna bilimsel kaynaklık eden en önemli çalışmalardan biri Stockholm Dayanıklılık Enstitüsü (Stockholm Resilience Centre) tarafından ortaya konan “gezegensel sınırların (planetary boundaries)” korunması hedefine ulaşmak aşamalarından geçmiştir (Rockström vd., 2009a; Rockström vd., 2009b).⁹

Bugün gelinen noktada, 2030 ve 2050 yılında Sürdürülebilir Kalkınma yörüngesine ulaşmak için tüm ülkelerin küresel çabasına ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim tüm dünya eşi benzeri görülmemiş bir çevresel bozulma yaşamaktadır. Bu nedenle 21. yüzyılın kalkınma çabalarında; gezegenin biyofiziksel sınırlarıyla uyumlu, dolayısıyla güvenli ve dayanıklı bir gezegenin yaratılması ve insan topluluklarının refah, eşitlik ve barış içinde adil bir yaşam sürdürmesi amaçlanmaktadır (Rockström & Sachs, 2013). Gezegensel sınırları “güvenli” alan içinde tutmak için hedeflenen en önemli geçiş, karbonsuz bir ekonomi modelinin inşasıdır. 2050 yılında küresel ölçekte sıfır karbon hedefine ulaşılması için tüm üretim, ulaşım ve alt yapı sistemlerinde fosil yakıt kullanımının tamamen sonlandırılması zorunludur. 18. ve 19.

⁹ Bu çalışmada, iklim değişikliği, okyanus asitlenmesi, stratosferdeki ozon eksilmesi, biyokimyasal akım sınırı (azot ve fosfor döngüleri), tatlı su kullanımı, toprak kullanımındaki değişiklikler, biyosfer bütünlüğü, atmosferik aerosol yüklemesi ve kimyasal kirlilik olmak üzere dokuz gezegensel sınır tespit edilerek tartışmaya yeni boyutlar eklenmiştir (Rockström vd., 2009). Gezegende güvenli bir yaşam, ancak bu alanlardaki kritik sınırların aşılmasına bağlı olarak sağlanabilecektir.

yüzyıllarda yaşanan sanayi devrimlerinde olduğu gibi bu yüzyılda da giderek azalan ve atmosferin yapısını tehlikeli bir şekilde değiştiren petrol ve kömürden alternatif/temiz yenilenebilir enerji kaynaklarına (hidrojen başta olmak üzere güneş ve rüzgâr) geçiş kaçınılmaz görünmektedir. Enerji geçişleri doğası gereği yavaştır, ancak modern bilgi akışları, özel ve kamu müdahalelerinde yeni yollar mevcut yenilemeyi tarihsel standartlara göre daha hızlı hale getirmektedir. 2010’lardan bu yana gerçekleşmekte olan bu büyük dönüşümde ölçek ekonomileri, yaparak öğrenme ve kurumsal araştırma, piyasa teşvikleri maliyetleri düşürmeye devam etmektedir, giderek daha fazla sayıda ulusal hükümet kömürden çıkış stratejilerini oluşturmaktadır. Avrupa Birliği de “yeniden sanayileşme”, “Sanayi 4.0” ve hatta “Sanayi 5.0” tartışmaları ile sanayileşmeye yeni bir geri dönüş yapmaktadır. Bu dönüş, yalnızca sanayinin yüksek düzeyde otomasyonuna dayanmamakta, beraberinde Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula Von der Leyen’in de vurguladığı gibi ortak Avrupa sanayi politikası ile ortak Avrupa finansmanını kapsayan, yeşil endüstriler için devlet yardımı kurallarını gevşetebilecek bir Yeşil Mutabakat Sanayi Planı ile de iç içe geçen bir sürece işaret etmektedir.¹⁰

Sürdürülebilirlik kavramı giderek içinin boşaltılması ve ana akım iktisadın bir uzantısı haline gelme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu nedenle, bu yaklaşımın ana felsefesinin değişen dünyada sürekli yeniden tanımlanmasına, yeni açılımlar kazanmasına ihtiyaç vardır. Bu çerçevede gezegensel sınırların aşıldığı ve gezegende oluşan geri dönülemez hasarların ekonomik, sosyal ve toplumsal etkilerinin büyüdüğü 2010’lu yıllarda yeniden yükselen bu arayışların arka planı bilim paradigmasındaki değişimle birlikte ele alınmalıdır. Çünkü tarih boyunca üretim ve tüketim felsefesindeki değişim, bilim paradigmasındaki değişimlerle iç içe geçmiştir. Bugün, “ağ yapıları” dayanan bu paradigma değişiminin gelecek 30-40 yılın bilim felsefesini ve dolayısı ile üretim biçimini doğrudan etkileyecektir. Bu felsefe, sistemi oluşturan her bir aktörün kendinden daha büyük bir ağın içindeki konumunun ve o ağa katkısının belirleyici olduğunu kabul etmektedir. Tüm sistemler, akış halinde olan bir bilgi girişi ile karşı karşıyadır ve hepsi arasında bağlantısal ilişkiler vardır (Kozal & Barbaros, 2019; Raworth, 2019 [2017]). 21. yüzyılda sürdürülebilir bir toplumun temel taşları o toplumu oluşturan bireyler ve toplulukların ekosistem döngüleriyle ve çevreyle uyumlu bir ağ ilişkisi kurabilen, çevresel sorunlara sorumlu davranışlar geliştirebilecek reflekslerin oluşturabilmeleri ile sağlanabilecektir. Dolayısı ile gezegenin onarımında ve yeni bir yaşam biçiminin geliştirilmesinde; ağ yapılarının, gezegensel ve içinde bulunduğumuz evrenle olan bağlantısallığın da kavranması gereklidir. Ancak bu sayede doğadan elde edilen maddelerle/kaynaklarla elde edilen ürünlerin yeni/yeniden/farklı kullanımını ifade eden ve tüketimin yeniden örgütlenmesini öneren; fiziksel, biyolojik, kimyasal olduğu kadar toplumsal alanda da yeni bir kavrayışa yol açan döngüsel ekonomi modeline geçiş mümkün olabilecektir. Döngüsel ekonomi modeli; üretim ve tüketim süreçlerinde, havaya salınan karbondan denizlere atılan plastiklere kadar tüm alanlarda atık üretiminin sonlandırılması esasına dayalıdır. Gelişmiş ülkeler -Avrupa ülkeleri başta olmak üzere- bu yönde kapsamlı bir dönüşüm başlatmışlardır. Avrupa Yeşil Mutabakatı (sınırdan karbon vergisi gibi uygulamaları içeren) bunun en gelişmiş örneğidir ve yakın bir gelecekte tüm ülkeler için bağlayıcı nitelikler taşıyacağı öngörülmektedir.

Türkiye sanayi sektörü de küresel ölçekteki bu değişiklikleri ve bunlarla uyumlanmanın zorunluluğunu kavramış durumdadır. Nitekim 15-21 Mart 2023 tarihleri arasında İzmir’de

¹⁰ Bknz (European Commission, 2023).

düzenlenen, “Geleceğin İnşası: İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi”nin sonuç bildirgesinde yer alan “Sanayici, Tüccar ve Esnaf Buluşması Deklarasyonu”nda bu farkındalık ifade edilmektedir. Bu deklarasyonda, sanayide artık sınırsız büyüme odaklı bir modelinin uygulanamayacağı; ticaretin ve sanayinin, kontrolsüz sermaye modeli yerine çalışanların, ekonomik aktörlerin, paydaşların, toplumun ve doğanın da mutluluğunu esas alan duyarlı bir anlayışa evrilmek zorunda olduğuna dikkat çekilmiştir. Türkiye’de sanayi sektörünün yeniden yapılanmasında, karbon nötr bir dönüşümün inşa edilmesi gerektiği, enerji üretim ve tüketim modelinin ekolojik sınırlar içinde yeniden tasarlanması gerektiğine işaret edilmektedir. Bu sürecin, “*karbon emisyonlarının azaltılması, talep yönetimi, enerji ve malzeme verimliliği, döngüsel malzeme akışlarının yanı sıra azaltma teknolojileri ve üretim süreçlerindeki dönüşümsel değişiklikler dahil olmak üzere tüm azaltma seçeneklerini teşvik etmek için değer zincirleri boyunca eş güdümlü ve uzun soluklu, sağlam ve tutarlı bir eylem planı*” ile yönetilmesi gerektiği de önemle vurgulanmaktadır.¹¹

Son olarak, dijitalleşme ve dijitalleşme ile uyumlu bir sanayi politikasının benimsenmesinin zorunluluğuna dikkat çekilmelidir. Uluslararası Robotics Federasyon (International Federation of Robotics (IFR)) güncel raporları endüstriyel robotlara talebin çok hızlı bir biçimde arttığını, robotların kullanım alanlarının giderek genişlediğini göstermektedir (IFR, 2022). Dolayısı ile uluslararası piyasalarda da sanayiye dayalı rekabetin mal ve hizmetlerin büyük ölçüde robotics ile entegre ürünler, hizmetler üretebilen ülkeler arasında olması beklenmektedir. Bu çerçevede, makine üretebilen makinelerin üretilmesi, özellikle yazılım ve büyük veri alanındaki bilgi ve becerilerin bu alana entegre edilebilmesi gelecek 30 yılın sanayisini şekillendireceğini söylemek mümkündür. Ayrıca, yalnızca sanayi üretiminin dijital süreçlerle entegrasyonu ya da insan-robot iş birliğinin kural ve sınırlarının belirlenmesi değil, aynı zamanda dijital çağda verinin korunması, akıllı fabrikaların, siber güvenlik sistemlerinin inşası ve bu konudaki gelişmeleri takip etme kapasitesinin iyileştirilmesi de sürdürülebilir bir sanayileşme politikası üretmenin ayrılmaz bir parçası olacaktır. Bu gelişme eğilimleriyle beraber, ülkelerin 21. yüzyıl dinamiklerine uygun ekonomi tasarımları yapabilmesinin artık yalnızca bölgesel unsurlar dikkate alınarak gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı yeniden hatırlatılmalıdır. Dolayısı ile bir yanda teknolojinin sürekli ilerlediği, diğer tarafta da iklim değişikliğine maruziyetin bölgeleri farklı derecelerde olumsuz etkilediği bu dönemde ekonomik ve sosyal ayrışmaların önlenmesi için bölüşümcü tasarımlara ihtiyaç duyulduğu açıktır. Dolayısı ile fikri mülkiyet haklarının korunması ile ilgili yeni düzenlemeler, müştereklerin dünya çapında yeniden tanımlanması ve tartışmaya açılması, devletlerin rolünün gözden geçirilmesi, gelirin ve zenginliğin yeniden bölüştürülmesi için yeni politika tasarımlarına/araçlarına ihtiyaç duyulduğu açıktır (Raworth, 2019). Bugün doğası gereği tamamen yerel unsurlara bağlı olmayan sanayileşme meselesi de her bir ülke için daha büyük bir ağ içinde şekillenen uluslararası dinamiklerden beslenmektedir. O halde, Türkiye’de sanayileşmenin geleceğini tasarlarken önümüzdeki 30 ila 50 yılın bahsi geçen dönüşüm dinamiklerinin dikkate alınması çok önemlidir.

¹¹ Bknz (Geleceğin İnşası: İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi, 2023).

4. Tartışma ve Politika Önerileri

Türkiye’de sanayileşmenin yüz yılını, süreklilik ve dönüşümlere dikkat çekerek korumacı ve neoliberal dönem olmak üzere iki alt dönemde ele alan bu çalışmada, esasen Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar uygulanan tüm sanayileşme modellerinin ve izlenen sanayileşme politikalarının, ithalata dayalı büyüme modelini dönüştüremediği, yalnızca bu modele yeni görüntüler (örneğin öncü sektörlerin değişmesi gibi) kazandırdığı ortaya konulmaktadır. Türkiye imalat sanayi; gelişmekte olan pek çok ülkeye göre daha ileri bir sanayi altyapısı oluşturmakla birlikte, sanayileşmiş kapitalist ülkelere kıyasla, üretimin teknolojik dönüşümünü henüz gerçekleştirememiş bir ülke görünümündedir. Son yüz yılda, genel olarak Türkiye ekonomisinin büyük ölçüde dışa bağımlı yapısının izlenebildiği imalat sanayi alt sektörlerinde, büyük bir değişim ve gelişim izlenebilmektedir. Ancak bu gelişmeler, Türkiye’ye uluslararası rekabet gücü sağlayamadığı gibi teknolojik yenilik üretme kapasitesini de geliştirememiş görünmektedir.

Günümüz ekonomik gelişmişlik analizlerinde, yalnızca milli gelir içinde iktisadi sektörlerin dağılımı -yani sanayileşme bağlamında ülkenin milli hasılası içinde sanayinin payının artırılmasına odaklanmak- değil, bu iktisadi faaliyetleri hazırlayıcı koşullar da dikkate alınmaktadır. Örneğin, ekonomik büyüme ya da sanayileşmenin niceliksel artışının yanı sıra bunları sağlayan içsel ve dışsal dinamiklerin önemine de dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’nin gelecek yüz yıldaki sanayileşme vizyonunun tasarlanmasında hem geleneksel sanayi politikalarına hem de değişen dönüşen dünyanın yenilik ve kısıtlarına uygun olarak dönüştürülmüş sanayi politikalarına ihtiyaç duyduğu söylenebilir. Bu nedenle ilk olarak, Türkiye için sanayi politikalarının oluşturulmasında, yalnızca fabrika sayısını arttırmak ya da verimlilik artışına odaklanmanın yeterli olmadığı, sanayileşme sürecinin beraberinde getirdiği toplumsal ve sosyal yapı değişiklikleri ile (kurumlardan kentleşmeye, mevzuattan finans sistemine, eğitimden kadın haklarına kadar geniş ölçekte) bir transformasyon süreci olarak kabul edilmesi gerektiğinin altı çizilmelidir. İkinci olarak, ithal ikameci sanayileşme ile ihracata dayalı stratejinin birbirine karşıtlığı üzerinden ilerleyen tartışmaların gözden geçirilmesi gereklidir. Özünde ithal ikameci model ile ihracata yönelik model birbirine karşıt ya da alternatif stratejiler değildir. Esasen bu iki strateji ülke şartlarının uygun olması durumunda birbirini tamamlamakta ve seçili sektörler bazında birlikte uygulanmaktadır. Nitekim erken sanayileşmiş ülkelerin kalkınma modelinin bu iki stratejinin birleşiminden oluştuğuna ilişkin sayısız gözlem de bulunmaktadır. Buna rağmen özellikle neo-liberal politikaların gelişmekte olan ülkelere dayatıldığı 80’li yıllarda, iki stratejini bu tamamlayıcı özelliğine dikkat edilmemiş tam aksine birbirine alternatif olarak sunulmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde uygulanan neo-liberal politikaların genel olarak başarısızlığında, politika ve modeller konusundaki bu fikri karışıklığın da etkisi bulunmaktadır. Çünkü modellerin tamamlayıcılık özellikleri bir tarafa itilip, karşıt olarak tasarlandığında; sanayileşme konusunda sıçrama yaptıracak politika bileşenleri ya ülkeye özgü koşullar dikkate alınamadan ya en gerekli olanlar ihmal edilerek ya da kurumsal eşgüdüm sağlanamadığı için kaynaklar israf edilerek uygulanmakta, bunların sonucunda sanayileşme söylem olarak sürdürülse de uygulamaya geçirilememekte hatta mevcut kazanımlar da kaybedilebilmektedir. Üçüncü olarak, devletin sektörel yatırım teşvik politikalarını nasıl uyguladığı, uluslararası rekabet, gelirin uluslararası yeniden dağılımı, merkez ve çevre ülkeler arasındaki iş bölümünün değişen yapısı gibi dış dinamikler ile bunlara ilaveten,

ülkenin nüfusu, eğitim politikası, kurumların kapsayıcılığı/dışlayıcılığı ve şeffaflığı, finansman olanakları ve demokratik dönüşümler gibi iç dinamiklerin dikkate alınarak değerlendirilmesi, politika önerilerinin de tüm bu aktör ve değişkenlerin karşılıklı belirleyiciliğine göre oluşturulması gereklidir.

Türkiye için oluşturulacak yeni sanayileşme vizyonunun en önemli politika değişkenlerinden biri yatırım teşvik sistemidir. Ülke içinde yapılacak gerek yerli gerek yabancı yatırımların artırılması için komple yeni ve tevsii yatırım teşvikleri, işletme dönemi destekleri, araştırma-geliştirme faaliyet teşvikleri ile vergi indirim/muafiyeti, yatırım indirim, arazi tahsisi, gümrük muafiyeti, vergi iadesi, hızlandırılmış amortisman gibi farklı araçların kullanıldığı çeşitli özendirici ve destekleyici teşvik tedbirleri bulunmaktadır. Teşvik sistemlerinin genel özelliği, kamunun özel sektöre doğrudan ya da dolaylı aktaracağı (ya da aktarmaya niyetlendiği) kaynakların miktarını, sektör tercihlerini ve koşullarını içermesidir ve kaynakların hangi sektörlerle ve ne şekilde transfer edileceğine ilişkin politika tercihlerini yansıttırmasıdır (Barbaros & Kozal, 2017b: 110). Yani, teşvik sistemi sanayileşmenin düzeyini ve kapsamını belirlemektedir. İkinci önemli politika değişkeni, bilim/teknoloji ve işgücünün niteliğinin nasıl organize edildiğidir. Sanayileşme ile teknolojik ilerleme ve işgücünün niteliği arasında karşılıklı bir belirleyicilik söz konusu olduğu söylenebilir. Ulusal yenilikçilik kapasitesinin artırılması için öncelikle temel bilimler alanında yetişmiş işgücünün niteliğinin artırılması, bunun için de sermaye ve teknolojinin geniş bir tabana yayılması, ulusal yenilik ve teknoloji ağlarının genişletilmesi gerekmektedir. Sanayileşme politikasıyla birlikte bilim ve teknoloji politikalarına ağırlık verilmemesi, yatırımların araştırma ve geliştirme yönünde kanalize edilmemesi sadece ileri teknoloji kullanımına dayalı sanayi üretimini engellemektedir, bu nitelikli işgücünün yetişmesine yönelik de bir engel oluşturmaktadır. Sanayileşme politikalarının üçüncü bileşeni ise, kurumlar ve demokrasi ile ilgilidir. Sanayileşme, kurumsal alt yapıdan ve toplumun içinde bulunduğu demokratik düzlemde bağımsız düşünülemez. Kurumsal alt yapının ekonomik gelişmişlik üzerine etkileri tartışması yeni değildir ancak son yıllarda uluslararası literatürde, analiz edilen ülkelerin iktisadi ve sosyal dönüşümlerine etki eden faktörlerin incelenmesinde idari ve kurumsal altyapının varlığı, şeffaflığı, etkinliği ve sürekliliği gibi konulara geniş yer verilmektedir. Yapılan pek çok çalışmada; kapsayıcı kurumların güçlü olduğu ülkelerde fiziki ve beşeri sermayenin daha hızlı biriktiğine ve var olan fiziki ve beşeri sermayenin daha verimli kullanabildiğine, yeni teknoloji geliştirme ve var olan teknolojik kapasiteyi kullanabilme becerisine de yine bu ülkelerin sahip olduğuna dikkat çekilmektedir (Acemoğlu & Robinson, 2014: 138-157). O halde ülkedeki kurumsal alt yapı (zihniyet, ahlaki değerler, hesap verme gibi soyut ilkeler de dâhil) hem emek hem de sermaye kesiminin sanayileşmedeki rolünü belirlemede etkili olmaktadır. Ayrıca mekanik bilgiden araştırma ve geliştirmeye kadar geniş bir alanda merak ve yaratıcılığa önem ve destek verilmesi konusunda da gelecek nesillere aktarılacak mirası da oluşturmaktadır. Rodrik sanayi politikalarını bir diyalog süreci olarak tanımlanmakta ve sanayi politikaları tasarlanırken, kamu ve özel sektör arasındaki iş birliğinin sağlanmasına yönelik kurumsal alt yapı ve çerçevenin hazırlanmasının gerekli olduğunu belirtmektedir. Çünkü sanayi politikasının temel amacı yapısal dönüşümü hızlandırmaktır ve başarısının göstergeleri; eğitim (işgücünde lise ve üniversite mezunlarının payı), araştırma-geliştirme (Ar-Ge harcamalarının milli gelir içindeki payı), yabancı yatırımlar, kamuda iyi yönetim (şeffaflık, etkinlik, hesap verilebilirlik, hukuk ilkelerine bağlılık, yolsuzlukların önlenmesi gibi) alanlarda ölçülmektedir (Rodrik, 2007a; Rodrik, 2007b).

Yaklaşık son 200 yıldır sanayileşme ile başlayan tüm ekonomik dönüşümler, yalnızca işin nasıl yapıldığını ve malların nasıl üretildiğini değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda insanların hem birbirleriyle hem de genel olarak gezegenle olan ilişkilerini de etkilemiş, değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Toplumsal organizasyondaki sanayileşme ile gelen bu radikal değişim küresel olarak politik, ekolojik ve kültürel etkiler de yaratmıştır. Sanayileşme sayesinde bir yandan insan yaşamının kalitesi önemli ölçüde artmış, insanın uydular, gözlem cihazları vb. teknolojik aletlerin de yardımıyla gezegene ve evrene dair bilgisi devasa boyutlara ulaşmıştır. Ancak diğer yandan fosil yakıt kullanımının getirdiği küresel ısınma ve iklim değişikliği, plastik ve kimyasalların yarattığı kirlilik ve biyoçeşitlilikteki azalma gibi felaket boyutundaki ekolojik yıkımlar 21. yüzyılın aşılması gereken en büyük varoluşsal sorunları haline gelmiştir. İklim krizi olarak adlandırılan bu sürecin aşılmasında bilim ve teknolojinin yardımı ve sanayi sektörünün bu süreçlere uyumu hayati bir önem taşımaktadır. 2050 yılına kadar küresel ölçekte; hidrojen tabanlı yeni enerji kaynaklarının yaratılması, atmosferde karbon tutucu cihazların üretilmesi, üretim felsefesinde sıfır atığa geçiş, döngüsel ekonomi modelinin var olan sistemlerin yerini alması, mimaride yeni teknolojilerin geliştirilmesi gibi bir dizi önlem hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Bu noktada sanayileşme daha önce de olduğu gibi insan hayatının ve gezegenin adil ve güvenilir bir yaşam biçimine geçmesinde kilit rol oynayacaktır. Bu sebeple 21. yüzyıl Türkiye için sanayileşme modelinin temel dayanağını; sıfır karbon temelli, atık üretmeyen, doğaya ve canlılığa saygılı, gelecek nesillerin de refahını gözeten yeni/yeniden ahlaki prensiplerin oluşturması kaçınılmazdır.

Kaynakça

- Acemoğlu, D., & Robinson, J. (2014). *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*. S. Silahlı (Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Barbaros, F. & Kozal, Ö. (2014). 1970’li Yıllarda Kalkınma ve Planlama: Değerlendirme ve Eleştirilere Bakış. F. Barbaros & J. Zurcher (Ed.), *Modernizmin Yansımaları: 1970’li Yıllarda Türkiye* (136-186). Ankara: Efil Yayınevi.
- Barbaros, F. & Kozal, Ö. (2017a). Planlamanın Başarısızlığı: Kalkınma Miti ve Sanayileşmenin Düşüşü. F. Barbaros & J. Zurcher (Ed.), *Modernizmin Yansımaları: 1980’li Yıllarda Türkiye* (105-160). Ankara: Efil Yayınevi.
- Barbaros, F. & Kozal, Ö. (2017b). 1990’lı Yılların Küreselleşen Dünyasında Türkiye’de Sanayileşme: Beklentiler ve Açmazlar. F. Barbaros & J. Zurcher (Ed.), *Modernizmin Yansımaları: 1990’lı Yıllarda Türkiye* (51-90). Ankara: Efil Yayınevi.
- Barbaros, F. & Kozal, Ö. (2021). 1950’li Yıllarda İmalat Sanayinin Genel Görünümü. F. Barbaros & J. Zurcher (Ed.), *Modernizmin Yansımaları: 1950’li Yıllarda Türkiye* (75-91). Ankara: Efil Yayınevi.
- Barbaros, F. & Kozal, Ö. (2022). 1940’lı Yıllarda Dünya ve Türkiye Ekonomisi. F. Barbaros & J. Zurcher (Ed.), *Modernizmin Yansımaları: 1940’lı Yıllarda Türkiye* (86-112). Ankara: Efil Yayınevi.

Erdölek Kozal, Ö. & Barbaros, F. (2023). Türkiye’de Sanayileşmenin Yüz Yılı: Süreklilik ve Dönüşümleri Aramak. *Fiscoeconomia*, 7(Özel Sayı), 36-64. Doi: 10.25295/fsecon.1303077

- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1969). *Sanayi Sayımı 1927*. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1985). *1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları, Büyük İmalat Sanayi*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1985). *1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları, Küçük İmalat Sanayi*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Boratav, K. (2008). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2007*. Ankara: İmge Yayınları.
- Bursa, Z. (2011). *Türkiye Solunda Kalkınma Düşüncesi: 1920'lerden 1970'lere*. İstanbul: Versus.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1976). *1970 Sanayi ve İşyerleri Sayımı İmalat Sanayi Türkiye Tabloları*. DİE: Ankara.
- Eşiyok, B. (2004). *Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Stratejileri ve Sanayileşme (Dün-Bugün-Yarın)*. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Araştırmalar Müdürlüğü.
- European Commission. (2023). The Green Deal Industrial Plan: Putting Europe’s Net-Zero Industry in The Lead. 1 February 2023, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_510 (Erişim Tarihi: 15.05.2023).
- Freeman, C. & Louçã, F. (2001). *As Time Goes by: From the Industrial Revolutions to The Information Revolution*. Oxford University Press.
- Freeman, C. & Soete, L. (2004). *Yenilik İktisadı* (4. Baskı). E. Türkcan (Çev.). Ankara: TÜBİTAK.
- Geleceğin İnşası: İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi. (2023). *Sanayici, Tüccar ve Esnaf Buluşması Deklarasyonu. 15-21 Mart 2023, İzmir*. <https://iktisatkongresi.org/upload/ikinci-yuzyilin-iktisat-kongresi-sonuc-bildirgesi-1680514367.pdf>
- Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*. İstanbul: Belge Yayınları.
- IFR (2022). *Market Presentation World Robotics 2022 Extended Version*. Federation of Robotics (IFR). https://ifr.org/downloads/press2018/2022_WR_extended_version.pdf (Erişim Tarihi: 15.06.2023).
- İSO. (1968-1992). *İSO 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Dergileri*. Çeşitli Sayılar (1968-1992), <https://www.iso500.org.tr/> (Erişim Tarihi: 15.06.2023).
- İSO. (2023). *500 Büyük Sanayi Kuruluşu Verileri (1993-2022)*. <https://www.iso500.org.tr/> (Erişim Tarihi: 10.05.2023).
- Kepepek, Y. (2012). *Türkiye Ekonomisi* (25. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Keyder, Ç. (2007). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kızılcılık, S. & Erjem, Y. (1996). *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*. Konya: Saray Kitabevleri.
- Kozal, E. Ö. (2019). *Türkiye’de Sanayileşmenin 200 Yıllık Tarihi: Süreklilikler ve Dönüşümler*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=OSRP_r74ttjB-MhNyd1S8A&no=xrIA6_PTAAbTPBLKEv9DLcg

Erdölek Kozal, Ö. & Barbaros, F. (2023). Türkiye’de Sanayileşmenin Yüz Yılı: Süreklilik ve Dönüşümleri Aramak. *Fiscaoeconomia*, 7(Özel Sayı), 36-64. Doi: 10.25295/fsecon.1303077

- Kozal E. Ö. & Barbaros, R. F. (2019). The Future of Manufacturing Industry in the 21st Century: Industrial Robots. F. Ayhan (Ed.), *Several Dimensions of Innovation, Technology and Industry 4.0* (43-61). Berlin: Peter Lang.
- Kurmuş, O. (2010). Türkiye’de Neo-liberalizm. *Mülkiye Dergisi*, XXXIV(268), 9-41.
- McMichael, P. (2000). The Power of Food. *Agriculture and Human Values*, 17(1), 21-33.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. & Behrens, W. W. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Naim, M. (2000). Washington Consensus or Washington Confusion?. *Foreign Policy*, 87-103.
- Öniş, Z. & Şenses, F. (2007) Global Dynamics, Domestic Coalitions and A Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34(2), 251-286.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (4. Baskı). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Raworth, K. (2019). *Simit Ekonomisi 21. Yüzyıl İktisatçısı Gibi Düşünmenin Yedi Yolu* (1. Baskı). A. E. Pilgir (Çev.). İstanbul: Tellekt.
- Rodrik, D. (2007a). *Türkiye İçin Sanayi Politikaları*. <http://eaf.ku.edu.tr/sites/eaf.ku.edu.tr/files/danirodrik.pdf> (Erişim Tarihi: 22.04.2023).
- Rodrik, D. (2007b). Industrial Development: Some Stylized Facts and Policy Directions. Industrial Development for the 21st Century. *Sustainable Development Perspectives*, 7-28.
- Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, F. S., Lambin, E. F., ... & Nykvist, B. (2009a). A Safe Operating Space for Humanity. *Nature*, 461(7263), 472-475.
- Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin III, F. S., Lambin, E., ... & Nykvist, B. (2009b). Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity. *Ecology and Society*, 14(2), 32.
- Rockström, J., Sachs, J., Öhman, M. & Schmidt-Traub, G. (2013). Sustainable Development and Planetary Boundaries, Background paper for the High-Level Panel of Eminent Persons on the Post-2015 Development Agenda Prepared by the co-chairs of the Sustainable Development Solutions Network Thematic Group on Macroeconomics, Population Dynamics, and Planetary Boundaries. https://www.researchgate.net/publication/257873780_Sustainable_Development_and_Planetary_Boundaries (Erişim Tarihi: 22.04.2023).
- Şenses, F. (2014). Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970’li Yıllarda Türkiye Deneyimi. F. Barbaros & J. Zurcher (Ed.), *Modernizmin Yansımaları: 1970’li Yıllarda Türkiye* (43-67). Ankara: Efil Yayınevi.
- Şenses, F. (2017). Türkiye Ekonomisinde Neo-Liberal Dönüşümün Arka Planı ve Başlangıcına İlişkin Gözlem ve Değerlendirmeler. F. Barbaros & J. Zurcher (Ed.), *Modernizmin Yansımaları: 1980’li Yıllarda Türkiye* (49-92), Ankara: Efil Yayınevi.

Erdölek Kozal, Ö. & Barbaros, F. (2023). Türkiye’de Sanayileşmenin Yüz Yılı: Süreklilik ve Dönüşümleri Aramak. *Fiscaoeconomia*, 7(Özel Sayı), 36-64. Doi: 10.25295/fsecon.1303077

- Şenses, F. & Taymaz, E. (2003). Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı. A. H. Köse, F. Şenses & E. Yeldan (Ed.), *İktisat Üzerine Yazılar II: İktisadi Kalkınma Kriz ve İstikrar* (452-453). İstanbul: İletişim Yayınları.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1997). *1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları, Büyük İmalat Sanayi*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1997). *1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, İkinci Aşama Sonuçları, Küçük İmalat Sanayi*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2009). *1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Cilt 1). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- United Nations Industrial Development Organization. INDSTAT 2 2022, ISIC Revision 3. Available at <https://stat.unido.org> (erişim: 05/2023). Vienna. <https://stat.unido.org>
- United Nations Industrial Development Organization. (2022). *International Yearbook of Industrial Statistics*. <https://stat.unido.org/content/publications/-international-yearbook-of-industrial-statistics-2022;jsessionid=6115678B9C48E2B7F35665E82FD74101>
- UNIDO. (2023), Industrial Statistical Database verileri kullanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır (<https://stat.unido.org/>).İmuştur.
- Yeldan, E. (2017). 1990’lar: Türkiye’nin Kayıp On Yılı. F. Barbaros & J. Zurcher (Ed.), *Modernizmin Yansımaları: 1990’lı Yıllarda Türkiye* (40-51). Ankara: Efil Yayınevi.
- Williamson, J. (2009). A Short History of the Washington Consensus. *Law & Business Review fo the Americas*, 15(1).
- World Development Indicators. (Erişim: 26.05.2023)

Erdölek Kozal, Ö. & Barbaros, F. (2023). Türkiye’de Sanayileşmenin Yüz Yılı: Süreklilik ve Dönüşümleri Aramak. *Fiscaoconomia*, 7(Özel Sayı), 36-64. Doi: 10.25295/fsecon.1303077

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaoconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir.

Giriş: 1. ve 2. yazar

Türkiye’de Sanayinin 100 Yılı: 1. Yazar

Türkiye’de Sanayileşmenin Geleceği: 1. ve 2. yazar

Tartışma ve Politika Önerileri: 1. yazar

1. yazarın katkı oranı: %. 70. yazarın katkı oranı: %.30

Conflict of Interest: The authors declare that they have no competing interests.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Fiscaoconomia has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below;

Introduction: 1st and 2nd author

A Century of Industrialization in Turkey: 1st author

The Future of Industrialization in Turkey: 1st and 2nd author

Discussion and Policy Implications: 1st author

1st author's contribution rate: 70%, 2nd author's contribution rate: %30.

Erdölek Kozal, Ö. & Barbaros, F. (2023). Türkiye’de Sanayileşmenin Yüz Yılı: Süreklilik ve Dönüşümleri Aramak. *Fiscaoeconomia*, 7(Özel Sayı), 36-64. Doi: 10.25295/fsecon.1303077

A Century of Industrialization in Turkey: Searching for Continuity and Transformations

Özge Erdölek Kozal, Funda Barbaros

Extended Abstract

The debate on the significance of industrialization as a prerequisite for development emerged as one of the fundamental objectives for developing countries and socialist nations in the aftermath of World War II, and it remains relevant today. The fundamental premise in these discussions is that the most important economic indicator is the increase in the share of the industrial sector in the distribution of national income. However, contemporary analyses of economic development consider not only the distribution of economic sectors within national income but also the external and internal factors (such as economic, social, institutional, and ecological) that influence these economic activities. This situation serves as a reminder of the dynamic process of industrialization and emphasizes the necessity for countries to continually restructure their industrialization policies, taking into consideration the economic, social, and ecological trends of the era. Consequently, industrialization continues to remain one of the most current areas of debate in the last century.

While Turkey has made remarkable progress in establishing a more advanced industrial infrastructure within the realm of manufacturing, especially when compared to numerous other developing nations, it still lags behind industrialized capitalist countries in achieving a complete technological transformation of its production processes. Throughout the past century, significant changes and advancements have been observed across various manufacturing sub-sectors, primarily influenced by Turkey's substantial reliance on imports. Despite these developments, Turkey has yet to attain international competitiveness, nor has it substantially bolstered its capacity for generating technological innovation. It can be argued that Turkey's position within the global framework has maintained a relatively consistent status over the past century. Additionally, one could assert that the assortment of industrialization models and policies implemented by Turkey has thus far been unable to bring about a transformation of its import-dependent growth model; these endeavors have predominantly led to surface-level modifications of this model, often manifesting as shifts in pioneering sectors, with the exception of the initial phase of import substitution during which the emphasis was on domestically producing consumer goods.

The process of industrialization, often approached as a superstructural phenomenon, plays a pivotal role in shaping the landscape of industrial capital accumulation by influencing both opportunities and constraints. This transformation unfolds within the context of the evolving organizational model of the state and the dynamically redefined parameters of the business environment. In this context, it becomes evident that Turkey's pursuit of industrialization is entwined with an array of challenges and intricacies that transcend the mere expansion of its manufacturing infrastructure. Consequently, the imperative lies in addressing the technological and innovative dimensions inherent in production processes, as these factors emerge as central prerequisites for bolstering Turkey's global competitiveness and cultivating a sustainable trajectory of economic growth. This investigation delves into the complex interplay between industrialization, the evolving state apparatus, regulatory frameworks, and

the imperatives of technological innovation, seeking to elucidate the nuanced mechanisms that underscore effective strategies for industrial transformation.

In a thorough examination, Turkey, despite being labeled a "developing industrial country" before the 1973 crisis, can still be primarily seen as an agricultural nation, both in terms of its production structure and its participation in global markets. From 1929 to 1973, the organizational model of the state, centered around the concept of the nation-state, remained unaltered. However, the proclamation of the Republic and the shift from a single-party to a multi-party system marked a significant change in economic policy direction.

Before the rule of the Democrat Party, there was a prevailing inclination to exclude the private sector from the industrialization process, while state-controlled industrialization was actively promoted. Nonetheless, the rise of the Democrat Party introduced a market-oriented perspective aligned with the interests of the bourgeoisie, which gained prominence (Keyder, 2007). The bourgeoisie began to enhance its influence through right-wing parties. As a result of its capital accumulation ability and the limited entrepreneurial freedom imposed by the state, the bourgeoisie started distancing itself from the bureaucracy. As a result of its capital accumulation ability and the limited entrepreneurial freedom imposed by the state, the bourgeoisie started distancing itself from the bureaucracy. This led to more evident distinctions between the two social classes becoming more pronounced in the 1960s.

Upon comprehensive examination, the process of industrialization within core nations unfolded through collaborative endeavors between the bourgeoisie and the state. However, in Turkey, the early years of the Republic were characterized by a complex relationship between the peasantry and the state, the presence of a weak domestic bourgeoisie, and persistent connections between the bureaucracy and the state. Consequently, state intervention and protectionism at the local level led to a limited understanding of state intervention in markets, resulting in insufficient realization of the scope and methods of state entrepreneurship during the initial industrial plans. Despite the state's attempt to engage in manufacturing industry investments as an entrepreneurial force during this period, various factors, such as financing gaps, institutional deficiencies, and a lack of adequate human capital, acted as obstacles to establishing a robust entrepreneurial state mechanism. Accordingly, the stages of industrialization during the protectionist period can be delineated into three phases within the framework of the state's organizational model: First, the period from 1923 to 1945, marked by the establishment of the Republic, the organization of the nation-state, and the implementation of interventionist and entrepreneurial state policies in nationalist industrialization; second, the period from 1945 to 1960, characterized by a relatively passive nation-state influenced by international institutions, pursuing industrialization through state intervention, third, the period from 1960 to 1980, represented by a developmental/planning nation-state influenced by international institutions, emphasizing industrialization through state-private sector collaboration and fostering the strengthening of the domestic bourgeoisie (Kozal, 2019).

In the 1980s, the dominance of neoliberal policies resulted in a shift towards short-term economic strategies, causing a divergence from developmental goals, particularly in the sphere of industrialization. This period experienced a diminishing emphasis on the importance

of accumulating industrial capital, while simultaneously witnessing a rapid rise in financial capital, both on a worldwide scale and within the Turkish context. As a result, the narrative that previously highlighted industrialization as a prerequisite for development gradually lost its prominence. Despite the declaration of an export-oriented growth strategy during this period, Turkey experienced a transformation in the leading sectors of manufacturing, yet the structure of the manufacturing industry itself underwent limited alteration, remaining characterized by a specialization in low and medium technology-intensive, low value-added, and low-wage sectors.

During the 2000s, a noticeable transition veered away from domestic manufacturing production towards alternative sectors, notably the construction industry. Furthermore, a surge was witnessed in the transfer of domestic industrial enterprises to foreign-owned entities, accompanied by an increase in wealth accumulation facilitated through financial derivatives. By the year 2000, among the export-oriented domains, those exhibiting an export-to-production ratio surpassing 50% encompassed fields engaged in the fabrication of chemicals, textiles, carpets, kilims, metal and wood processing machinery, ceramic products, ready-made textiles, plastic goods, as well as sectors involved in the production of preserved fruits and vegetables. These sectors are characterized by the production of goods with low-income elasticity and grapple with intensifying competitive pressures from South and East Asian nations characterized by lower wages than those prevailing in Turkey. Consequently, these sectors display constricted potential for growth. As a result, harboring the expectation that such specialization and an employment structure grounded in reduced wages could furnish a robust foundation for sustainable, long-term growth and development would be imprudent (Şenses & Taymaz, 2003).

In summary, the 1980s witnessed a paradigm shift in economic policies towards neoliberal principles, eroding the centrality of industrialization as a development conduit. Subsequently, Turkey underwent shifts within its manufacturing sectors, yet the overarching structure retained attributes of sectors characterized by low and moderate technology intensity, modest value addition, and reduced wage profiles. The ensuing patterns observed in the 2000s, marked by an accentuation on the construction industry and the prevalence of foreign-owned industrial entities, coupled with a reliance on sectors grappling with competitive pressures, engender apprehensions concerning the prospects for sustained long-term growth and development predicated on such an economic trajectory (Şenses & Taymaz, 2003)

Over the past two centuries, the radical changes brought about by industrialization have led to significant political, ecological, and cultural effects worldwide. On the one hand, industrialization has greatly improved the quality of human life, expanding our knowledge of the planet and the universe through advanced technological tools like satellites and observation devices. However, on the other hand, it has also resulted in severe ecological disasters, presenting existential challenges for the 21st century, such as global warming, climate change due to fossil fuel usage, plastic and chemical pollution, and the decline in biodiversity. Addressing this climate crisis is of utmost importance and necessitates the collaboration of science, technology, and the transformation of the industrial sector. Various global measures are being pursued to combat these challenges by 2050. These include developing new energy sources based on hydrogen, creating carbon capture devices to

Erdölek Kozal, Ö. & Barbaros, F. (2023). Türkiye’de Sanayileşmenin Yüz Yılı: Süreklilik ve Dönüşümleri Aramak. *Fiscaoeconomia*, 7(Özel Sayı), 36-64. Doi: 10.25295/fsecon.1303077

remove CO2 from the atmosphere, adopting a zero-waste production philosophy, and overall transitioning to a circular economy model. As it has done in the past, industrialization will continue to play a pivotal role in shaping the future of human life and the planet towards a just and sustainable way of living. The foundation of the 21st-century industrialization model must be based on the establishment of new or renewed moral principles that prioritize zero-carbon emissions, waste reduction, respect for nature and biodiversity, and the well-being of future generations. Combating the climate crisis necessitates reshaping industrial processes and adopting new moral principles to ensure a sustainable and harmonious coexistence between humans and the planet in the 21st century.